

ISTRAŽIVANJA KOD HERKULOVIH VRATA

UDK 904.03 (497.5) "652"
Primljeno/Received: 2001. 11. 13.
Prihvaćeno/Accepted: 2002. 14. 11.

Alka Starac
HR 52100 Pula
Arheološki muzej Istre
Carrarina 3

Istraživanjima kod Herkulovih vrata u Puli potvrđeni su rezultati starijih sondiranja vršenih u više navrata tijekom 20. stoljeća i ustanovljeni neki ranije nepoznati elementi arhitektonske konstrukcije ovoga dijela pulskoga obrambenog sustava. Arheološki nalazi pripadaju gradskim fortifikacijama i komunikacijama, grobištu, te privatnim stambenim objektima. Među pokretnim nalazima, osobito su brojni ulomci kamenih nadgrobnih spomenika i građevinskih elemenata.

Ključne riječi: Pula, Herkulova vrata, bedemi, cesta, stambena arhitektura, vila, grobovi, nadgrobnji spomenici

Izvedba građevinskih radova na obnovi i dogradnji sjedišta Zajednice Talijana u Puli (popularni Circolo Italiano) u Carrarinoj ulici broj 1 u razdoblju godine 1997.-1998. pružila je priliku za provjeru i obogaćenje topografske arheološke karte antičke jezgre grada Pule. Arheološka su istraživanja izvođena kod Herkulovih vrata u više navrata u dugom razdoblju od preko sto osamdeset godina (1816.-1998.), a na ovom ćemo se mjestu usredotočiti na rezultate posljednjih istraživanja (1997.-1998; Starac 1998.).

Arheološki nadzor radova 1997.-1998. predvodila je muzejska savjetnica Kristina Mihovilić u ime Arheološkog muzeja Istre - Pula i Ministarstva kulture, uprave za zaštitu spomenika kulture - Rijeka. Sjedište Zajednice Talijana Pule nalazi se u staroj gradskoj jezgri uz gradske bedeme (sektor LXV, blok 2, lokacija 22), s glavnim ulazom kroz Herkulova vrata - najstariji sačuvani arhitektonski spomenik Pule (crtež 1-3). Već je zbog takvog položaja građevinske zone bilo izvjesno da će tijekom radova doći do povijesno-urbanistički značajnih arheoloških nalaza, čiji je karakter i položaj bio djelomično poznat na temelju postojeće dokumentacije o arheološkim istraživanjima u spomenutoj zoni.

Herkulova su vrata zajedno s okolnim bedemima bila do vrha zatrpana ruševinama sve do iskopavanja

provedenih g.1816., u kojima je otkriven njihov luk (Rusconi 1926: 357). Arhitekt zadužen u to doba za radove na obnovi i zaštiti antičkih spomenika Pule, Pietro Nobile, uočio je reljefni prikaz glave i toljage; ne upuštajući se u pobližu interpretaciju reljefnog prikaza, zaključio je da se vjerojatno radilo o gradskim vratima. Nobile je opazio i približnu podudarnost smjera ceste koja je vodila kroz ova vrata s glavnom osi amfiteatra, te je prema tome pretpostavio da je dotična cesta vodila prema glavnom ulazu u amfiteatar. Nobileov nasljednik Francesco Bruyn ostavio je u godini 1818. prvi zapis o natpisu uklesanom u luk Herkulovih vrata (Pavan 1996: 130). Crtež Herkulovih vrata i tekst uklesanog natpisa donosi i P. Stancovich 1822, prosljeđujući Nobileovu ideju o povezanosti Herkulovih vrata s amfiteatom i hipotetičkim gladijatorskim svetištem, te čak ustvrdivši kako su Herkulova vrata izgrađena nakon amfiteatra (Stancovich 1822: 88-90, Tav.5).

Arheološka zaštitna istraživanja obavljana su u više navrata na području Herkulovih vrata. Prvi su put iskopavanja izvođena u razdoblju 1900.-1902. povodom gradnje austrijskog restorana "Stadt Pilsen". Tada je ustanovljeno da se antička opločena cesta nastala na prvobitnoj prapovijesnoj stazi penje ukoso u odnosu na gradske bedeme od Herkulovih vrata na

gradski brežuljak, te da se s južne strane ceste i paralelno s njom nalazi temelj masivnog zida; još južnije registrirani su ostaci antičke stambene zgrade s hipokaustom i jednostavnim bijelim mozaičkim podom (crtež 3). Paralelno s bedemima, s njihove unutrašnje strane, registriran je prapovijesni suhozid (Gnirs 1902: 51-52, 121; Id. 1903: 62-96; Id. 1925: 95-98). Ponovna iskopavanja g.1913. ispred samih vrata, s njihove sjeverne strane, otkrila su postojanje vanjskog plašta gradskog utvrđenja koje je obavijalo postojeće antičke bedeme i kružnu kulu (Gnirs 1912: 268-269). Daljnje otkopavanje gradskih bedema uslijedilo je g.1932.-1933. kada je otkriven dio bedema južno od Herkulovih vrata s dvije kule i naslonjenim vanjskim, mlađim plaštom bedema (Degrassi 1933: 394; Forlati Tamaro 1932: 323-328). Godine 1935. na krajnjem zapadnom dijelu parcele otkriven je nastavak antičke opločene ceste (Mirabella Roberti 1935: 299). Sjeverno od antičke ceste, na sjevernom rubu parcele sjedišta Zajednice Talijana i pod južnim dijelom zgrade Arheološkog muzeja Istre, zabilježeno je g.1939. ležište većeg broja amfora (Mirabella Roberti 1938: 260). Godine 1972. zabilježen je sjeverniji nastavak prapovijesnog suhozida primijećenog još g.1902., te zidovi i bijeli mozaik vile s hipokaustom. Ne zadržavajući se dulje na prapovijesnim nalazima gradinskog suhozida i žarnih grobova koji su u literaturi poznati već dulje vrijeme (Gnirs 1903; Id. 1925: 44-95; Mirabella Roberti 1935: 296; Id. 1938: 243; Id. 1949: 263), prelazimo na arheološke spomenike iz antičkog razdoblja.

Herkulova vrata

Herkulova vrata predstavljaju jedan od najstarijih arhitektonskih spomenika rimske Pule, a svakako najstariji do danas očuvani objekt. Nalaze se u sastavu obrambenog pojasa gradskih zidina u današnjoj Carrarinoj ulici (ex M.Balote) i izgrađena su od masivnih blokova klesanog vapnenca čije se dimenzije kreću oko 90 x 60 x 40 cm i 60 x 50 x 40 cm. Gornji dio vrata riješen je lukom složenim od klinasto klesanih blokova vapnenca. Otvor vrata širok je 358 cm, a današnja visina prolaza iznosi 537 cm. U rimsko doba, visina prolaza bila je 70-90 cm niža; mjereno na razini kolnika, kod donjeg ruba najnižih blokova nosača luka (1140 cm aps.visine), iznosila je 467 cm. Na unutarnjem je licu Herkulovih vrata sačuvana izvorna razina povišenog pješačkog dijela puta (1160 cm aps.visine), koji se za 20 cm izdizao nad kolnikom. Debljina samog luka iznosi 200 cm i manja je od dužine pilona-nosača luka, koja zauzima 250 cm. Ova je veća dužina donjeg dijela vrata postignuta blokovima u kojima su isklesani utori - nosači vratnica; s južne je strane sačuvano na svom mjestu pet blokova s utorima, a sa sjeverne samo tri, te izvorno arhitektonsko

rješenje gornjeg unutarnjeg dijela vrata nije sačuvano. Utori na kamenim blokovima Herkulovih vrata postavljeni su donekle asimetrično, što je možda uvjetovano zakošenjem vrata u odnosu na gradski bedem; sa sjeverne strane nalaze se udaljeni 200 cm od vanjskog lica bedema, a s južne strane 195 cm. Širina utora iznosi 15 cm u donjem dijelu i 30 cm u gornjem. U istraživanjima 1935. g. zabilježen je nalaz kamenih blokova koji su djelovali poput nosača vratnica Herkulovih vrata, no unatoč tome zatrpani su ponovo u nasip sjeverno od stubišnog prilaza sjedištu Zajednice Talijana (Mirabella Roberti 1935: 299).

Osobitu vrijednost i točnu dataciju Herkulovim vratima daju bradata muška glava s vratom isklesana u dubokom reljefu sa sjeverne strane i reljef kvrgave toljage, Herkulovog atributa na daljem južnom bloku - između ova dva reljefna bloka nalazi se zaglavni kamen luka - te još malo južnije od toljage natpis isklesan na dva bloka i datiran u razdoblje 46.-45. g. pr. Kr.:

L(ucius) Cassius C(ai) f(ilius) Longin(us)
L(ucius) Calpurnius L(uci) f(ilius) Piso
(duo)vir(i) primi? ¹.

Jednolučni i razmjerno niski prolazi obzidani nejednakim kamenim blokovima velikih dimenzija, kakav je prolaz kroz Herkulova vrata, karakteristični su za urbanu izgradnju u sjevernoj Italiji u 1. st.pr.Kr., u kasnorepublikanskom i augustovskom razdoblju; uz njih ide odgovarajuća prosječna debljina bedema od oko 250 cm (Suić 1976: 121-124; Id. 1975-1976: 533-552; Fischer 1996: 53). Primjerice, debljina augustovskih gradskih bedema Arlesa (*Arelate*) iznosi 220 cm, Jadere 250-300 cm, dok kod *Porta Caesarea* u Saloni njihova debljina iznosi čak 4 metra.

Herkulova su vrata postavljena zakošeno u odnosu na gradski bedem kroz koji prolaze, pod kutom od 68 stupnjeva. Kod Vitruvija pronalazimo strateško i arhitektonsko opravdanje ovakvog rješenja prilaza u grad: ulaz u grad nije preporučljivo konstruirati okomito na bedeme nego zakošeno, i to tako da se nadolazećem naoružanom neprijatelju do bedema nađe nezaštićena, desna strana kako bi bio izložen strelicama branitelja (VITR.1,5). Ovo je antičko graditeljsko pravilo odraz tisućljetnog, prapovijesnog iskustva u gradnji utvrda, preraslog u urbanističku regulu. Isto je prapovijesno iskustvo uvjetovalo u histarskoj Poli smjer gradinskog ulaza i gradnju zakošenih gradinskih vratiju, koja će naslijediti u rimskom razdoblju podjednako zakošena Herkulova vrata.

Određena asimetrija postoji ne samo u orijentaciji vrata, nego i u građevinskom rješenju spoja konstrukcije

¹ Forlati Tamaro 1947: IIt X/1 81. Literatura o Herkulovim vratima: Gnirs 1913; Degrassi 1962: 913-925; Mlakar 1978; Frascchetti 1983; Zaccaria 1988: 323, B 5.

sl. 1 Fortifikacijski zidovi 1 i 2

luka s bedemima, čije se unutarnje lice sjeverno i južno od vrata zakrivljuje pod nejednakim kutovima. Dok je sa sjeverne strane Herkulovih vrata unutarnje lice bedema u otkrivenoj dužini (200 cm) i visini zajedno s temeljem (340 cm), iako blago zakrivljeno, poravnato s unutarnjim licem konstrukcije nosivih pilona luka, s južne strane opažamo drugačiju situaciju. Najniži kameni blok pilona Herkulovih vrata s južne strane ima uklesanu stepenastu istaku (20 x 20 x 10 cm) koja je izrađena kao početak rubnjaka nogostupa. Na svom je početnom dijelu kod samih vrata južni nogostup bio sasvim uzak (40 cm) i bočno zatvoren bedemom koji se gotovo pod pravim kutom pružao izvan okvira vrata. Lice ovoga vertikalnog koljena bedema odronjeno je, te se naznake njegova nekadašnjeg postojanja vide tek u prvom redu klesanaca iznad temelja (crtež 10). Izašavši van pojasa bedema, nogostup se širio na ukupnih 150 cm širine zajedno s rubnjakom. Unutarnje lice bedema južno od Herkulovih vrata postupno se u 4-5 građevinskih stopa sužuje prema vrhu, tako da je u donjem dijelu izbačeno izvan dužine vrata za 65 cm, a u gornjem sačuvanom dijelu za 30 cm.

Fortifikacije

S unutarnje južne strane Herkulova su vrata bila ojačana masivnim zidom (fortifikacijski zid 1; crtež 6,

9-12) koji je počinjao prislonjen uz gradski bedem na udaljenosti 150 cm od otvora vrata i pružao se uz cestovnu gradsku komunikaciju u sačuvanoj dužini od 145 cm. Zbog toga je postavljen koso u odnosu na gradske bedeme. Ovaj je zid, utemeljen na živoj stijeni, pratio južnu stranu ceste koja je prolazila kroz Herkulova vrata penjući se padinom brijega paralelno s cestom, što je vidljivo u nagibu temeljne stope koja kod Herkulovih vrata počinje na apsolutnoj visini 1160 cm i na kraju sačuvanog segmenta zida dužine 145 cm završava na 1200 cm aps. visine (crtež 4). Puna dužina nije mu poznata jer je sačuvan samo u segmentu, no prema postojećoj dokumentaciji izgleda da se nije pružao dalje od maksimalno 7-8 metara udaljenosti od unutarnjeg lica bedema. Godine 1900.-1901. pri izgradnji zgrade restorana, danas središnjeg objekta Zajednice Talijana, otkriveni su temelji širokog zida ili drugog građevinskog objekta južno od antičke ceste, sačuvani samo do njene visine (Gnirs 1902: 51-52, 121). Ovi temelji, međutim, nisu mogli biti dijelom jedinstvenog zida koji je počinjao kod Herkulovih vrata, jer je na području terase između Herkulovih vrata i središnje zgrade Zajednice Talijana, gdje bismo trebali očekivati nastavak zida uz južni rub ceste ili barem ostatke njegovih temelja, registrirano cestovno opločenje iz rimskog razdoblja ranoga carstva koje se prema jugu proteže izvan očekivanih granica širine ceste i koje označava krajnju granicu mogućeg pružanja zida.

Spomenuti segment fortifikacijskog zida 1, prizidan na gradski bedem i otkriven g.1998., širok je 95 cm i u sačuvanom dijelu dug 145 cm, temeljen na živoj stijeni i poduprt u temelju s unutarnje strane krupnim gromadama neobrađenih stijena. Iako nije organski povezan s konstrukcijom bedema i Herkulovih vrata, prema tehnici gradnje pripada kasnorepublikanskom ili augustovskom razdoblju utvrđivanja mlade rimske kolonije Pole. Uloga ovoga zida bila je u prvom redu fortifikacijska; na južnom je licu dobro sačuvana žbuka, što znači da nije građen kao potporni zid koji je imao pridržavati nasip i nivelirati neravni teren. Ovu je ulogu poprimio tek znatno kasnije, u srednjem vijeku, kada je područje unutar Herkulovih vrata zapušteno i zatrpano. Uzevši u obzir poznate rezultate iskopavanja, zaključujemo da je ovaj fortifikacijski zid imao isključivu ulogu formiranja propugnakula, pojačanja vrata i kontrole ulaza u grad, te da se nije pružao više od maksimalno 7-8 metara udaljenosti od gradskih vrata i bedema unutar grada. Na tom mjestu bio je ograničen cestovnim raskršćem, odnosno proširenjem.

Sa sjeverne unutarnje strane Herkulovih vrata i duž sjeverne strane ceste nisu primijećeni ostaci nikakve fortifikacijske građevine; opaženo je jedino djelomično suhozidno niveliranje krševitog terena u dužini od oko 2 metra i visini oko 1 metar (crtež 8). Nisu sačuvani arheološki elementi koji bi otkrivali gornji završetak fortifikacijskog zida 1, odnosno elementi koji bi pokazivali je li se radilo o samostojećem zidu ili, što je svrsishodnije i vjerojatnije, o zidu-nosaču

stropa i izlaznih vrata propugnakula. S istoga mjesta potječe stari nalaz obrađenog tjemelog kamena iz luka (Gnirs 1912: 269), koji bi mogao pripadati nadsvođenom izlazu iz propugnakula. Očekivano graditeljsko rješenje bilo bi produženje prolaza kroz Herkulova vrata natkriveno bačvastim svodom s predviđenim otvorom obrambene namjene ili s pomičnim drvenim stropom.

Bedemi su kod italskih gradova, kakav je bila *colonia Iulia Pola*, bili posvećeni objekt čije je ritualno i religijsko značenje sezalo korijenima daleko u začetke rimske civilizacije. Stoga su osobitu sakralnu vrijednost posjedovala gradska vrata, nad kojima je bdjelo određeno božanstvo-zaštitnik nadzirući ulaz u grad. Njihovu izgradnju i posvećenje predvodili su i nadzirali vrhovni gradski upravitelji (Starac 1994: 138). Herkulova su vrata posvećena božanskom zaštitniku kolonije (IIt X/1 85), koji je bio od rimskog državnog vrha naročito intenzivno propagiran u epohi osnutka kolonije Pole i koji je za cijeloga trajanja Rimskoga carstva u ovome gradu zadržao sjedište vitalnog kulta.

Pulski su bedemi, podignuti prilikom utemeljenja kolonije rimskih građana za Cezarove diktature, ponovo utvrđivani i prepravljani već u doba Augustovog principata; ova je druga faza utvrđivanja vidljiva kod kopnenih vrata sv. Ivana (Jupiterova vrata), Dvojnih vrata i Zlatnih (takozvanih Minervinih) vrata (Fischer 1996: 58). Razloge ovoga sekundarnog utvrđivanja treba tražiti u burnim oružanim zbivanjima na području rimske Histrije i susjedne provincije Ilirik. Godine 16.pr.Kr., iskoristivši trenutnu odsutnost prokonzula provincije koji je ratovao na drugoj strani, Panonci i Noričani provalili su pod oružjem u Histriju (DIO C.54,20,2). Godine 11.pr.Kr. uslijed nemira dotadašnja senatska provincija Ilirik postaje carskom (DIO C.54,34), a u razdoblju 6.-9. g. poslije Krista odvija se veliki Ilirski ustanak (DIO C.55; 56) za kojega je luka kolonije Pole predstavljala jedno od važnih polazišta i zaklonjenih uporišta rimske vojske. O tome svjedoči nalaz ulomka brončane pločice senatske odluke iz 7. g. poslije Krista koja se odnosila na rimsko ratno brodovlje (Pula, IIt X/1 64). Kod Herkulovih vrata sekundarnu, augustovsku fazu utvrđivanja prepoznajemo u masivnom zidu propugnakula (fortifikacijski zid 1) koji je ojačavao ulaz i s južne strane pratio početni dio ceste unutar grada, a koji je podignut najkasnije za velikog Ilirskog ustanka 6.-9. g.

Prilikom arheoloških istraživanja ujesen 1997. otvorena je zbog iskopa temelja za novi potporni zid, sonda s unutrašnje strane bedema koji se produžuje sjeverno od Herkulovih vrata, neposredno uz sama vrata (crtež 7-8). Očišćena je čitava unutarnja površina bedema u širini od 200 cm u punoj visini od vrha sačuvanog dijela bedema do zdrave zemlje i živca, te je otkriveno unutarnje lice prvobitnog antičkog bedema sačuvano u visini od 230 cm; tome još treba pridodati temeljnu stopu duboku 90-100 cm. Razina antičkog kolnog prolaza ispod Herkulovih vrata nalazila se 50 cm iznad temeljne stope bedema, na današnjoj

sl. 2 Opločenje kolnika (zapadni rub iskopa)

apsolutnoj visini od 1140 cm. Temeljna stopa gornjim dijelom počinje na razini zdrave crvenice; donjim dijelom počiva na crvenici ispod koje mjestimično izviruje živa stijena. Uočeno je blago zakrivljenje unutarnjeg lica bedema koje kameni blokovi slijede svojom površinom. Širina antičkog bedema iznosila je sa sjeverne strane Herkulovih vrata 250-260 cm, no vanjsko mu lice nije sačuvano u izvornom stanju nego u naknadnoj zapuni odronjenog dijela.

U proljeće 1998. g. prilikom rekonstrukcije terase s podrumom zaštitno je istraženo unutarnje lice bedema s južne strane Herkulovih vrata (crtež 6). Širina bedema iznosila je, kao i sa sjeverne strane, 260 cm. Bedem se s unutarnje strane sužavao prema vrhu, postupno i u graditeljskim stopama. Temelj bedema počinje na apsolutnoj visini od 1000 cm, a unutarnje mu je lice sačuvano do apsolutne visine od 1470 cm. Gornjih pedesetak centimetara unutarnjeg lica bedema u sektoru bliže Herkulovim vratima rekonstruirano je u srednjovjekovnom razdoblju, što je vidljivo prema slogu i vezivnom materijalu.

U kasnoantičkom i osobito u srednjovjekovnom razdoblju obilježenom čestim ratnim opasnostima za građane Pole, ukazala se potreba za učvršćenjem postojećih gradskih bedema i vrata. Ovakva je naknadna fortifikacija iznimno jasno uočljiva kod Herkulovih vrata, koja su ojačana i s vanjske i s unutarnje strane. Sjeverno od Herkulovih vrata, uz vanjsko lice

bedema i uz kružnu kulu, podignuto je masivno kutno utvrđenje koje je svojim južnim licem slijedilo postojeću cestu i nastavljalo se, slijedeći u formi poligona, kružni oblik kule prema sjeveru, u neprekinutom nizu pojačanja gradskih bedema (crtež 13-14). U sondažnim iskopavanjima 1913. g. ispred vanjskog lica bedema i kružne kule sjeverno od Herkulovih vrata utvrđeno je postojanje ostataka vanjskog dodatnog utvrđenja koje je Gnirs opisao kao srednjovjekovnu fortifikaciju (Gnirs 1902: 268-269). Ova su utvrđenja bila izgrađena od lomljenaca obilno zalivenih žbukom te antičkih spolija među kojima se ističu ostaci nadgrobnih spomenika. Vrijeme njihova nastanka, pa i vrijeme izgradnje same kružne kule nije sigurno određeno. Konstatiravši da je kružna kula izgrađena prije vanjskog utvrđenja, Gnirs dopušta mogućnost da je podignuta u srednjem vijeku na starijim, antičkim temeljima.

Gnirs dopušta također mogućnost postojanja kasnijih vanjskih utvrđenja i s južne strane Herkulovih vrata, koja je potvrđena u istraživanjima tridesetih godina 20. st. Postojanje kružne kule sa sjeverne strane Herkulovih vrata utvrđeno je već Gnirsovima istraživanjima 1900.-1902., a 1913. g. dokumentiran je i kasniji, vanjski pojas bedema kojim je kula bila opasana. U razdoblju 1932.-1933. otkopani su potezi gradskih bedema sa sjeverne i južne strane Herkulovih vrata, koji su bili zatrpani od g. 1857.-1858. kada je donijeta odluka da se taj dio bedema poruši, zatrpa i zagradi zakošenim nasipom (Gnirs 1925: 49; Forlati Tamaro 1932: 323-328; Degrassi 1933: 394). Tom su prilikom otkrivene dvije gradske kule na liniji bedema južno od Herkulovih vrata, koje s vanjske strane zatvaraju terasu Centra Zajednice Talijana. Ustanovljeno je da se neposredno s južne strane Herkulovih vrata nalazila pričvršćena uz stariji, unutarnji bedem kružna kula analogna veličinom i tehnikom gradnje onoj sa sjeverne strane vrata; dalje prema jugu slijedila je još jedna kružna kula. Sve su tri kružne kule u kasnijem povijesnom razdoblju "omotane" trapezoidnim ili poligonalnim plaštom vanjskog utvrđenja. Dvije kule pored Herkulovih vrata dobile su tako trapezoidno vanjsko lice - danas, nakon posljednjeg rušenja 1932. g. vidljivo jedino u temelju - a treća, južna, zaogrnutna je peterokutnim vanjskim plaštom koji je i danas u potpunosti prekriva. Saznanja o ovoj posljednjoj kuli upotpunjena su sondažnim istraživanjem 1935. g., kada je u njejoj unutrašnjosti pronađen zid koji ukazuje da je na prvobitne rimske bedeme naknadno prizidana kružna kula, temeljena na pravokutnoj bazi starije kule; u vrijeme izgradnje vanjskog pojasa bedema, cijela je konstrukcija obzidana peterokutnim plaštom (Mirabella Roberti 1935: 299).

Zidna struktura unutarnjeg bedema debelog 250-270 cm zajedno s kružnim kulama pokazuje upotrebu sitnog lomljenog kamena obilato zalivenog žbukom koji je zahtijevao ožbukanu površinu; uočavaju se i faze popravaka istog bedema, osobito s vanjske strane

sl. 3 Mozaik (1)

i u gornjem dijelu. U gornjem su dijelu unutarnjeg bedema sačuvani tragovi podija ophodnje straže, grudobrana i zupčastog kruništa na kojemu su se nalazili zupci u obliku slova L, izmjenjujući se možda s običnima. Vanjski pojas utvrđenja debljine 150-175 cm koji prati stare bedeme i kružnim kulama daje poligonalne oblike, u donjem se dijelu sastoji od obilja antičkih spolija, dok u gornjem dijelu pokazuje pravilno složene redove klesanaca; unutrašnjost mu je ispunjena nabacanim lomljencima i obilnom količinom žbuke. Prilikom otkrića ove sekundarne fortifikacijske strukture, a na temelju sličnosti s utvrđenjem u luci Akvileje datiranim u 4.-5. st., iznesena je pretpostavka o datiranju drugog prstena bedema Pule u isto razdoblje, s tim što su njegovi gornji dijelovi vjerojatno slagani u srednjem vijeku (Forlati Tamaro 1932: 326); u kasnijoj je literaturi prevladala datacija u 5.-6. st. (Degrassi 1933: 395; Marušić 1960: 7; Suić 1976: 234). U V. i osobito u 6. st. učestale su barbarske invazije prema Jadranu, a u to je doba upotreba dijelova lomljenih rimskih spomenika u obrambene svrhe bila uobičajena pojava, kako u gradovima sjeverne Italije, tako i na istočnojadranskoj obali. Prema planu kojeg u izdanju *Inscriptiones Italiae X/1* donosi B. Forlati Tamaro (crtež 1), postojao je i treći, odvojeni pojas gradskih zidina: od Herkulovih do Dvojnih vrata protezao se vanjski bedem nekoliko metara udaljen od ojačanog antičkog bedema.

Istraživanja 1997.-1998. g. ponovo su otkrila masivne temelje utvrđenja s vanjske sjeverne strane Herkulovih vrata, od kojih je ostao samo najniži red kamenih blokova visine 48-49 cm, položenih na zdravu crvenicu (crtež 13-14). U ovom su temelju ugrađeni obrađeni masivni antički građevinski blokovi i neobrađene stijene slične onima kojima je s unutarnje strane poduprt ugao utvrde južne strane Herkulovih vrata. Južno lice ovoga vanjskog utvrđenja prati smjer ceste van grada pravocrtno u duljini od 630 cm, a potom, dosegovši udaljenost završetka kule, skreće pod kutom prema sjeveru.

Kao i vanjsko utvrđenje, isti pravac antičke gradske ceste slijedila je i fortifikacija sastavljena od spolija povezanih žbukom s južne unutarnje strane Herkulovih vrata (fortifikacijski zid 2), koja je smještena na metar udaljenosti od postojećeg zida na taj način da je suzila s južne strane površinu cestovne komunikacije za 150 cm, odnosno za punu širinu antičkog nogostupa (crtež 6, 9-10). Ostaci nogostupa kao i kolnika nisu pronađeni ispod ove fortifikacije koja, iako počinje na razini nogostupa, počiva na nasutoj zemlji i građevinskom otpadu. To znači da je antički nogostup zajedno s početnim dijelom opločenja kolnika razvaljen i uklonjen prije njene izgradnje. Zbog spomenute prethodne degradacijske faze, nismo skloni izgradnju fortifikacijskog zida 2 datirati u razdoblje prvih ratnih opasnosti u 4.-5. st. Masivni stariji zid rimskog propugnakula (fortifikacijski zid 1) koji je ojačavao ulaz i pratio početni dio gradske ceste, u vrijeme izgradnje paralelnog fortifikacijskog zida 2, komponiranog od spolija, bio je već u gornjem dijelu zajedno s pripadajućim svodom ili stropom porušen i odronjen jer je na unutarnjoj strani konstrukcije od spolija vidljivo da je ona prizidana kao potpora zemljanom nasipu na koji se oslanjala (crtež 9). Sačuvani dio fortifikacijskog zida 2 sastoji se od šest redova krupnih ulomaka razbijenih rimskih spomenika pretežno nadgrobno-karakterističnog karaktera koji ukupno dosežu visinu od dva metra (1160-1360 cm aps.visine) i širinu od oko 50 cm. Prepoznatljiva su dva ulomka glatkih stupova, ulomak profiliranog postolja i ulomak spomenika s reljefnim prikazom augurskog štapa (kat.br. 17). Vjerojatno je nastanak fortifikacijskog zida 2 istodoban izgradnji vanjskog pojasa utvrđenja, sudeći prema obilatoj upotrebi lomljenih rimskih spomenika, te u ovome fortifikacijskom kompleksu prepoznajemo treću fazu opsežnijih radova oko pojačanja zone Herkulovih vrata kojoj je prethodilo djelomično uništenje opločenja kolnika i nogostupa antičke komunikacije.

U posljednjih stotinjak godina, otkad su otkriveni temelji vanjskog pojačanja antičkih gradskih bedema Pule, nije pronađen pouzdan pokazatelj prema kojemu bi se mogla odrediti starost ovih naknadnih fortifikacija. Budući da su njihovi najdonji dijelovi sastavljeni od spolija rimskih nadgrobno-karakterističnih i arhitektonskih spomenika, očito je da su naknadna vanjska utvrđenja izvođena u velikoj brzini i neimaštini, i to u razdoblju gašenja rimskih civilizacijskih svjetonazora i institucija ili nakon

njihova potpunog nestanka, kada više nisu egzistirale nekropole duž prilaznih cesta gradu niti su se održavali spektakli u teatrima i amfiteatru. Stoga možemo zaključiti da vanjska pojačanja bedema sigurno nisu podizana prije 5. st. Gornja granica njihove izgradnje pada u početak 17. st. kada su gradske zidine obnavljane po posljednji put, no tada su popravci mogli biti obavljani samo na gornjim dijelovima već utemeljenih i postojećih vanjskih bedema.

U kronologiji povijesnih zbivanja pronalazimo podatke o povećem broju djelomičnih rušenja i obnavljanja gradskih bedema Pule, te o ratnim opasnostima koje su mogle nagnati građane na hitnu izgradnju provizornih bedema prislonjenih uz vanjsko lice rimskih zidina. Prva zgoda kojom su se građani Pule našli ozbiljnije suočeni s neposrednom ratnom opasnošću datira u godinu 403. poslije Krista, u vrijeme prolaska naoružanih vizigotskih skupina. Cijelo naredno stoljeće bilo je ispunjeno oružanim sukobima, provalama i borbama za prevlast u Istri; bizantsko-ostrogotski rat vodio se u razdoblju 535.-555., a zatim su uslijedile navale Langobarda 588.-602. i avaro-slavenskih zajednica 599.-611. g. (Benussi 1897: 14; Marušić 1960: 7-8; Id. 1987: 91). Razdoblje ostrogotske vlasti u prvoj polovici 6. st. označeno je, ne samo u Istri nego i u susjednoj sjevernoj Italiji i Dalmaciji, prekidom s klasičnim antičkim urbanim tradicijama i kulturno-arhitektonskom degeneracijom urbanih cjelina. Već oronuli, neobnavljani arhitektonski elementi poganskih hramova, javnih i privatnih građevina upotrebljavaju se sekundarno u izgradnji kršćanskih svetišta i utvrđivanju gradskih bedema pred učestalim navalama naoružanih plemena. Već je u tom kasnoantičkom razdoblju bilo dovoljno povoda za obnovu gradskih fortifikacija, no u pisanim izvorima nisu sačuvani dokumenti o takvim graditeljskim pothvatima. Postoje, međutim, pisane vijesti o opsadama, osvajanjima, rušenju i obnovi gradskih zidina u razdoblju razvijenog srednjeg vijeka. Venecija je u više navrata osvajala i pljačkala Pulu i rušila joj bedeme do konačnog pokorenja grada 1331.; prvi je put Venecija provalila u Pulu za rata 1145.-1150. g. Uslijedile su provale 1193. i 1242., prilikom kojih su oba puta porušeni gradski bedemi (Kandler 1876: 76; Benussi 1924: 148, 155, 187-188). Godine 1242. građani Pule, ogorčeni venecijanskim terorom, sami su se bacili na hitnu obnovu gradskih zidina, a u tom hrabrom i samoinicijativnom pokušaju vjerojatno su nemilice lomljeni i korišteni ostaci antičkih spomenika, odavno lišenih životnog značenja. Puli je tom zgodom pritekao u pomoć akvilejski patrijarh, obnovivši gradske bedeme g.1252., no venecijanski su osvajači ponovo zahtijevali i proveli njihovo rušenje g.1300. i 1318. Građani su sami obnavljali porušeno snalazeći se sekundarnom upotrebom dijelova rimskih spomenika. Nakon priznanja venecijanske vlasti 1331. g. (i ulaska u najžalostnije razdoblje svoje povijesti), Pulu su nekoliko puta zaredom napadali i osvajali neprijatelji Venecije, Đenovljani: ove su se provale dogodile 1328., 1354. i 1379. g.,

sl. 4 Grob 2

a prilikom posljednje iznova su porušeni bedemi. Venecija je bedeme Pule za svoje vladavine dala obnavljati g.1351., 1430-1431. i 1500., te zbog učestalih provala uskoka ponovo 1608. Pri dogradnjama bedema u 15. st. za duždeva Michelea Stena (1400.-1413.) i Francesca Foscarija (1423.-1457.), prvobitni je istočni antički zid grada maskiran i izobličen dogradnjom vanjskog poteza bedema. Između vrata sv. Ivana i Minervinih vrata podignut je vanjski zid udaljen od pojačanog antičkog bedema, te je time stvoren šanac kojim je prolazila prostrana natkrivena cesta; antički lukovi Herkulovih i Dvojnih vrata bili su ovim dogradnjama sasvim prikriiveni (Kandler 1876; 76-77; Caprin 1905: 149-160; Benussi 1924: 193, 237; Bertoša 1995: 418).

Austrijska je vlast u prvoj polovici 19. st. pristupila rušenju gradskih zidina Pule koje su postajale pretijesne za rastuću urbanu cjelinu. Minervina ili Zlatna vrata zajedno s pripadajućim kulama i sektorom zidova porušena su g.1826., a drugi su dijelovi gradskih bedema rušeni 1848. i konačno 1857.-1858., kada je srušen dio bedema uz Herkulova vrata i s njihove južne strane izgrađen zakošeni nasip (Gnirs 1925: 49; Caprin 1905: 161). Samo pedesetak godina kasnije počeo je obrnuti proces otkopavanja, otkrivanja i konzervacije gradskih bedema, koji još uvijek traje.

Komunikacije

Herkulova vrata nisu postavljena pod pravim kutom u odnosu na bedem kao što bi prema pravilima etrusko-rimske urbane izgradnje trebalo očekivati, nego su jako zakošena, očito slijedeći predrimsku komunikaciju (crtež 1-3). Prapovijesna i na njoj izgrađena rimska cesta penjale su se prema vrhu gradskog brežuljka slijedeći početnu gradinsku putanju zakošenu u odnosu na bedeme. Ista se cesta nastavljala zavojitim tokom oko brežuljka, spajajući se na njegovom zapadnom obronku s glavnim usponom na vrh brijega (Mirabella Roberti 1949: 261). U svom je kružnom putu završavala na drugom kraju kod nedalekih vrata sv. Ivana odakle se kroz gradski ager nastavljala prema Parentiju glavna rimska cesta kroz Istriju (*via Flavia*); ovaj smjer gradske ceste, identičan s današnjom ulicom Castropola (ex Gupčeva), ali niži za 150-180 cm, potvrđen je arheološkim nalazom rimskog opločenja u dijelu ceste između sv. Franje i sv. Nikole 1999.g.

Pri građevinskim radovima kod Herkulovih vrata 1900.-1902. g. ustanovljena je trasa antičke cestovne komunikacije u dva odvojena segmenta, uslijed odvojenih iskopa za terasu s podrumom i za zgradu restorana (Gnirs 1902: 51-52, 121). Rimska cesta pokrivena

ispucanim pravokutnim i poligonalnim kamenim blokovima dimenzija oko 100 x 100 cm, dokumentirana 1901. g., počinjala je kod Herkulovih vrata i nalazila se unutar antičkog grada. U otkopanom dijelu bliže Herkulovim vratima nalazila se 130 cm iznad razine tadašnje Carrarine ulice, dok je ispod istočnog pročelja austrijske zgrade (Carrarina 1) dokumentirana na relativnoj dubini od 180 cm; u 22 metra svoje dužine od Herkulovih vrata do pročelja zgrade antička cesta popela se uzbrdo za oko 90 cm. Ostaci opločenja kolnika i nogostupa nisu pronađeni ispod Herkulovih vrata niti u njihovoj neposrednoj blizini, gdje su uništeni već ranije, u kasnoantičkom razdoblju, nego nekoliko metara dalje. Prema rezultatima Gnirsovih iskopavanja 1900.-1902., širina središnjeg, kolnog dijela ceste iznosi 240 cm što odgovara prosječnoj širini antičkih kolnih komunikacija unutar Pule, a njegov presjek pokazuje slabu, minimalnu zaobljenost. Na cesti nema kolotečina, a za austrijskog iskopavanja nisu uočeni ni kanali. S južne strane ceste pružao se povišeni nogostup širok 140 cm koji je s obje uzdužne strane bio obrubljen kamenim ivičnjacima širokim 30 cm. Nogostup, širok 140 cm i sastavljen od nabačenog i ugaženog lomljenog kamena, bio je za 30 cm izdignut iznad razine kolnika. Zajedno s ovom pješačkom površinom, cesta je prema Gnirsovim saznanjima bila široka 380 cm. Nije isključena mogućnost da se sa sjeverne strane duž kolnika nalazio i drugi pješački povišeni trak čiji ostaci, međutim, nisu pronađeni; uz pretpostavljeno postojanje sjevernog pločnika prometnica je mogla doseći pa i premašiti ukupnu širinu od 420 cm, što odgovara uobičajenoj širini prosječnih cestovnih komunikacija u antičkom gradu. Oko 80 cm ispod nivoa rimske ceste za talijanskih je iskopavanja 1935. zapažen sloj kamenja položenog izravno na crvenicu, koji je protumačen kao prapovijesni put, a antičko opločenje uočeno je i na zapadnom rubu parcele, oko 36-40 m zapadno od Herkulovih vrata (Mirabella Roberti 1935: 299).

U istraživanjima 1998. g. ustanovljeno je da debljina kamenih poligonalnih ploča kojima je kolnik prekriven iznosi 15 cm. Kod samih se Herkulovih vrata površina rimske ceste morala nalaziti 50-60 cm iznad razine živca i zdrave zemlje, dok je na udaljenosti 10-14 metara od Herkulovih vrata prema zapadu, prateći prapovijesni kulturni sloj, postizala visinu od 150-180 cm iznad žive stijene (crtež 4). Iznad opločenja kolnika registriran je 30-70 cm visoki sloj tvrdog naboja ispunjenog oblucima koji je u određenom povijesnom razdoblju, svakako nakon što su napuštene i degradirane rimske urbanističke tradicije, u potpunosti prekrivio antičku cestu i padinu brijega iznad Herkulovih vrata (crtež 8). Otkriveno je zatim postojanje kanala visokog 25 cm i širokog 60 cm ispod opločenja kolnika; kanal je jednostavno iskopan u tvrdo nabijenoj zemlji s dosta šljunka, nije zidan niti opločen tegulama, te uslijed vjerojatne djelomične zatrpanosti nije bio uočen prilikom radova 1901.-1902. g. Njegov položaj u odnosu na širinu kolnika uslijed ograničenja sonde nije moguće definirati, iako je najvjerojatnije prema

uobičajenim normama izgradnje antičkih komunikacija bio centralan. Ako pretpostavimo da se kanal nalazio u središnjoj osi ceste, njena bi širina, ne računajući nogostup na datom mjestu, trebala iznositi oko 7 metara. U sektoru u kojem je registriran kanal, kolničko opločenje istraženo u duljini od 250 cm prostire se doista na više od 6 metara širine (crtež 16-17), premašujući uvelike zajedničku širinu kolnika s pločnikom od 380 cm, ustanovljenu u vrijeme Gnirsa.

Dok Gnirs donosi podatke da je širina kolnika zajedno s nogostupom bila jednaka u dva istražena sektora kod ulaznog stubišta i ispod središnje zgrade današnje Zajednice Talijana, ne prelazeći 380 cm, novija istraživanja objelodanila su sasvim drugačiju situaciju koja u ovom trenutku zbog ograničenosti sonde ne može biti definitivno objašnjena. Dvije sonde, postavljene 1997.-1998. na trasi ceste između Gnirsovih sonde, pokazale su da na oba mjesta širina kolnika (bez nogostupa) prelazi 6, odnosno 7 metara (crtež 3, 15-17). Ta se proširenja mogu objasniti postojanjem raskršća - koje je prema poznavanju urbanog rastera Pule moralo postojati na mjestu zapadne sonde, na zapadnom rubu građevinske parcele. Istočnija sonda, smještena na području terase između podruma i središnje zgrade, mogla bi se nalaziti na mjestu spoja s prilazom stambenoj vili koja je zatvarala daljnji prolaz prema jugu isključujući mogućnost postojanja unutrašnje ceste paralelne s bedemima od Herkulovih vrata prema položaju buduće crkve sv. Stjepana (crtež 2-3, 16-17).

Godine 1997.-1998. proveden je na zapadnom dijelu parcele širi iskop kojim su ponovo otkrivene ispucale poligonalne i pravokutne - ponajviše peterokutne - kamene ploče kolnika dimenzija oko 100 x 120 cm (crtež 15). U šupljinama nestalih blokova opločenja nalaze se sitni ostaci isključivo prapovijesne keramike, što potvrđuje pretpostavku da se radi o prvobitnoj cesti izgrađenoj prilikom utemeljenja kolonije rimskih građana. Utvrđena je neprekinuta širina kolničkog opločenja od 720 cm. Tome treba pridodati povišeni nogostup s rubnjakom uz južnu stranu kolnika čija ukupna sačuvana širina iznosi 175 cm. Širina kamenih rubnjaka iznosi 45 cm, a visina nad kolnikom 20 cm; sam nogostup izgrađen je od kamenih blokova visine 30 cm položenih na nabijenu zemlju. Red bočnih južnih rubnjaka nogostupa nedostaje, a dalje južno od ceste protežu se u širini od 260 cm neobrađene lomljene stijene na kojima se temeljilo neidentificirano zdanje. Na sjevernom rubu iskopa iz građevinsko-statičkih razloga, a i zbog prestanka zone gradilišta, nije razjašnjen završetak opločenja, odnosno rubovi pretpostavljenog cestovnog raskrižja. Registriran je sjeverni rubni kamen nogostupa udaljen 720 cm od paralelno postavljenog južnog rubnjaka koji odjeljuje kolnik od nogostupa; no dok je s južne strane rubnjak usađen pored završetka kolničkog opločenja, sa sjeverne strane kamen rubnjaka položen je na opločenje kolnika čiji eventualni nastavak nije bilo

sl. 5 Grob 6

moguće slijediti. Moguće je da je ovaj sjeverni rubnjak pomaknut iz prvobitnog položaja i postavljen u kasnijem razdoblju nasred cestovnog raskrižja.

Smatramo da nalaz antičkog opločenja na zapadnom rubu gradilišta svojom širinom ukazuje na postojanje antičke poprečne ceste koja je idući uz istočni rub manjeg teatra spajala ceste dolazeće iz smjera Herkulovih i Dvojnih vrata (crtež 2). Njeno je postojanje bilo tek naslućeno prema katastarskim planovima grada iz prve četvrtine 19. st. (Weisshäupl 1901: fig.22, 181-182; Fischer 1996: 46). U vrijeme odumiranja grada nakon pada pod vlast Venecije, istočne su gradske četvrti bile već dulje vrijeme napuštene, sudeći prema izostanku arheoloških nalaza iz postantičkog razdoblja i nabijenom nasipu koji je prekrivio antičku komunikaciju prema Herkulovim vratima, a i teatar je kroz dulje razdoblje srednjega vijeka služio kao kamenolom. Uslijed procesa zapuštanja pojedinih gradskih četvrti i ceste koje su njima prolazile gubile su na važnosti. Cestu koja je prolazila istočno od teatra pronalazimo još na katastarskom planu grada iz g.1820. (Blago 1992: 34), a već u katastru iz g.1836. nema joj traga (Fischer 1996: 56, Abb.10).

Nalazi u iskopavanjima 1997.-1998. pružaju nam dodatne informacije o funkcioniranju ceste koja je prolazila kroz Herkulova vrata u razdoblju kasne antike i srednjega vijeka. Smjer lica utvrđenja s

vanjske strane bedema sjeverno od Herkulovih vrata potvrđuje da je cesta izvan grada držala isti smjer kao i s unutarnje strane Herkulovih vrata, zakošen u odnosu na bedeme, no površina joj je naknadno djelomice sužena zbog dodatnih utvrđenja uz Herkulova vrata. Položaj antičkih stambenih objekata izvan grada, ispred Herkulovih i Dvojnih vrata, pokazuje kuda je u svom nastavku mogla prolaziti ova cesta i gdje se spajala s cestom koja je vodila od Dvojnih vrata prema amfiteatru, pridružujući se izravno glavnoj cesti koja je prolazila neposredno zapadno od amfiteatra prema kolonijama Parentij i Tergeste (crtež 1-2) (Fischer 1996: 141). Unutar grada, osnovni smjer ceste koja je u grad ulazila kroz Herkulova vrata, poklapao se s današnjom ulicom Castropola (ex Gupčeva ulica).

Drevna su Herkulova vrata zajedno sa svojom prapovijesnom i kasnije antičkom gradskom komunikacijom u visokom srednjem vijeku počela gubiti svoju vitalnu funkciju. Paralelno s padom broja stanovnika i postupnim ali temeljitim napuštanjem čitavog istočnog dijela grada, cesta koja je iz grada izlazila na Herkulova vrata zanemarena je i prepuštena divljem raslinju. Početkom 17. st., prema svjedočanstvu grafičkih veduta Pule iz razdoblja izgradnje De Villeove tvrđave na gradskom brežuljku (g.1633.), cijeli je istočni dio gradskog brijega bio nenastanjen i prazan (Gnirs 1925, 150, Abb.83; Benussi 1924: 330, prema:

De Ville 1633). Jednako stanje potvrđuju i grafike Louisa Cassasa iz g.1782. na kojima je istočni gradski areal obrastao u gustu i visoku makiju (Krmpotić 1997: 300). Katastarski plan Pule iz g.1820. pokazuje da je već tada bio prekinut komunikacijski tok između Herkulovih vrata i kružne ceste Castropola (Blago 1992: 34). Na katastarskom planu iz g.1836. vidljivo je ne samo da su napuštene ceste koje su od Herkulovih i od Dvojnih vrata vodile prema vrhu gradskog brežuljka, nego i da su oboja gradska vrata posve izgubila svoju osnovnu prometnu funkciju, ostavši nekorisnom dekoracijom oronulih bedema (Fischer 1996: 56, Abb.10).

Komunikacijski segment ove ceste od Herkulovih vrata do današnje zgrade Sveučilišne knjižnice zapušten je i prekinut čak i mnogo prije 17. st., kada stare grafike svjedoče o posvemašnjoj napuštenosti istočnih dijelova grada. U iskopavanjima 1997.-1998. g. utvrđeno je da je u post-antičkom razdoblju izgrađen stambeni objekt (zidovi E, F) na udaljenosti od 35-40 m od Herkulovih vrata prema zapadu, iznad južne strane opločenja antičke ceste (crtež 3-4). Pod dotičnog objekta položen je direktno na ploče nogostupa i nalazi se 30 cm iznad lastrikata ceste, koja je već bila devastirana i mjestimično raznesena. Na istome je mjestu već odavno zaboravljena rimska cesta poprijeko presječena potpornim zidom ispunjenim mnoštvom spolija, koji je izgrađen sredinom 20. st.

Na donjem dijelu ceste, bliže Herkulovim vratima, nisu zabilježene naknadne arhitektonske intervencije, ali i tamo je uočeno očito posvemašnje napuštanje prapovijesno-rimske komunikacije - premda odraženo na drugi način. Stratigrafija je pokazala ujednačeni tvrdi naboj zemlje s obiljem sitnog kamenja koji je u nedefiniranom momentu post-antičkog razdoblja prekrpio veći dio padine gradskog brijega prema Herkulovim vratima zatrpavši bez traga napuštenu cestu (crtež 8). Ovaj je naboj nivelirao padinu na razinu oko pola metra višu (± 20 cm) od razine antičke ceste. U srednjem vijeku (6.-18. st.), tvrdi je naboj mjestimice probijen radi ukopa kosturnih grobova koji su položeni izravno na tvrdu podlogu lastrikata ceste (crtež 3-4, 18-20).

Pored samih Herkulovih vrata, s njihove unutarnje južne strane, recentno utvrđenje od spolija (fortifikacijski zid 2) oslonjeno je na nasip kojim je zatrpan razoreni dio nekadašnjeg kolnika i nogostupa (crtež 9). Izgradnja utvrđenja sama po sebi pokazuje da su vrata u to doba bila prohodna i da su još imala funkciju, ali nekadašnja je opločena prometnica s nogostupom već bila razvaljena i zatrpana, ostavši svedena na zemljani puteljak.

U razdoblju 1900.-1902. izgradnjom stubišta sugeriran je drugačiji smjer izgubljene komunikacije kroz Herkulova vrata, nešto manje zakošen u odnosu na gradske zidine. U isto vrijeme izgrađen je podrum s terasom, a bočni zidovi prolaza i stepeništa prema restoranu dodatno su zasuti do nivoa terase i obzidani, pri čemu su korišteni i antički blokovi. Prilikom

radova 1900.-1902.g. probijen je nivo antičke ceste i prolaz ispod vrata spušten na današnju razinu, oko 80 cm ispod izvorne razine tla ispod Herkulovih vrata u rimsko doba.

Stambena arhitektura

Pored fortifikacijskih i komunikacijskih sadržaja, istraživanja na području sjedišta Zajednice Talijana otkrila su položaj pojedinih rimskih i srednjovjekovnih stambenih objekata (crtež 3-4).

Temelji antičkog stambenog objekta otkriveni su u južnom dijelu gradilišta i to u tri navrata, u istraživanjima g.1902., 1972. i 1997. Prvi su nalazi pokazali da se pod južnim dijelom zgrade restorana i dalje, južno izvan čestice sjedišta Zajednice Talijana, pružaju temelji antičkog objekta s podnim bijelim mozaicima i hipokaustom s ložištem (*praefurnium*), na razini odgovarajućoj razini antičke ceste (Gnirs 1902: 51-52, 121; Id. 1925: 95-98). Godine 1972. sondažnim su iskopima dokumentirani sjeveroistočni dijelovi vile s hipokaustom sa zidovima sačuvanim na apsolutnoj visini od 1220-1440 cm. Također su na dva mjesta otkopani dijelovi mozaika pretežno sivobijele boje, s neplanski ubačenim crnim kockicama, koji po svojoj grafičkoj koncepciji i orijentaciji rastera u potpunosti korespondiraju s djelićima mozaika otkrivenim g.1997. Dva segmenta mozaika otkopana 1972. pripadala su dvjema susjednim, ali odvojenim prostorijama; sačuvan je kameni prag dvokrilnih vrata koja su ih razdvajala. Razina mozaika otkopanih 1972. niža je za oko pola metra od razine mozaika otkrivenih 1997., što ukazuje na pad terena, odnosno terasastu koncepciju vile. Parcijalnost iskopa ne dopušta nam da potpuno isključimo mogućnost naknadnog manjeg utonuća dijelova građevine uslijed nestabilnosti nasipa na kojem je izgrađena. Godine 1998. površinski je očišćen manji dio zidova iste vile prislonjenih uz gradski bedem, te temelj zida kasnijeg objekta paralelan s bedemom.

Stavivši zajedno na jedan papir rezultate sva tri istraživanja, primjećujemo da se radi o ostacima jedne iste, ali prostrane gradske vile (*domus*) s termalnim dijelom, smještene neposredno južno od gradske ceste koja je izlazila na Herkulova vrata. Ista je vila, izgrađena na padinama brežuljka, bila naseljena u dužem razdoblju od druge polovice 1. st.pr.Kr. najmanje do 3. st., sudeći po tipu mozaika, po pokretnim arheološkim nalazima i po tome što je doživjela nekoliko pregradnji. Jednostavni bijeli mozaici prošarani ponekom crnom kockicom jedan su od elemenata za ranu dataciju prve građevinske faze u kasnorepublikansko, odnosno augustovsko doba. Mozaički pod u jugozapadnom kutu parcele nalazi se na apsolutnoj visini od 14 m (± 10 cm), dok se istočniji mozaici otkriveni 1972. nalaze na 1350 cm aps.vis. (± 10 cm); u oba slučaja razina mozaičkog poda podudara se s razinom opločenja ceste (crtež 4). Mozaik predstavlja ujedno najstariji pod objekta (pod 1) i izveden je na sačuvanom sloju cigli, pružajući

sl. 6 Ulomak zavjetnog spomenika caru (kat.br.17)

se prema sjeveru u otkopanom segmentu dužine oko 7 metara s istočne strane temelja antičkog zida A. Ovaj je mozaički pod neposredno zaliven malternom smjesom poda 2, povišenog za desetak centimetara, koji nije bio ukrašen mozaikom. Treću fazu pregradnje istog objekta predstavlja pod 3, sačuvan tek djelomično na visini od 25 cm iznad najstarijeg, mozaičkog poda. Zidovi vile s mozaikom otkopani 1997. sačuvani su na aps. visini od 1308-1398 cm. Sonda iskopana ispod razine mozaičkog poda pokazala je na apsolv. visini od 1360 cm sloj sitnog kamenja, a ispod njega pa sve do dubine od 1230 cm aps. vis. sloj pepeljaste zemlje s obiljem prapovijesne keramike.

Ispod recentnog potpornog zida na zapadnom rubu gradilišta, koji počinje na 1467 cm aps. vis., nalaze se temelji istosmjernog zida D, podignutog u neodređenom razdoblju i sačuvanog na aps. visini od 1340-1400 cm (crtež 3-4). Zid D podignut je na tvrdo nabijenom sloju zemlje ispunjene šljunkom, oko 50 cm ispod razine mozaičkog poda i otprilike na podjednakoj razini kao i zidovi A i B (aps. vis. 1308-1398 cm). Zid C, okomit na zid A i suhozid F, zabilježen je na 1460 cm aps. vis.; njegova orijentacija točno odgovara pretpostavljenom južnom rubu nogostupa i pokazuje da se vila sjevernim dijelom naslanjala na cestovnu komunikaciju.

Daljnijim iskopom iste zone prema sjeveru utvrđeno je da je kasniji stambeni objekt, s temeljem položenim na lastrikat ceste i očuvanim u visini od 30 cm (zid E), izgrađen iznad južne strane opločenja antičke ceste koja se u iskopanom dijelu dužine 3 metra penje od 1424 do 1435 cm aps. vis. (crtež 3-4). Na istoj visini od 30 cm nad lastrikatom ceste (1465 cm aps. vis.) nalazio se malterni pod dotičnog objekta, položen direktno na ploče nogostupa koje su iskorištene kao temeljna podloga. Malo dalje prema jugu, 55 cm iznad razine kolničkog opločenja (1490 aps. vis.) zabilježene su tek neobrađene, prostrane kamene ploče (po kojima se nije hodalo) ukupne širine 285 cm (H); položene su na rastresitu smeđu zemlju nakon napuštanja i rušenja vile s mozaicima, budući da se nalaze 75-100 cm iznad obližnjih segmenata mozaika i oko 40-30 cm iznad najkasnijeg, trećeg poda. Iznad ostataka ove građevine koja je pokrila južni nogostup i dio kolnika i iznad ploča H sazidan je kasnije potporni zid ispunjen mnoštvom spolija, kojim je poprijeko presječena već odavno zaboravljena rimska cesta. Suhozidno poredana tri obrađena kamena (zid F) nalaze se na aps. vis. od 1400-1420 cm, odnosno 44 cm ispod očekivane razine južnog nogostupa koji na tom dijelu nije sačuvan. Proizlazi zaključak da je suhozid F nastao nakon devastacije dijela ceste s

nogostupom, te da bi mogao biti povezan s objektom kojemu pripada zid E.

Od nepokretnih arhitektonskih ostataka, treba još spomenuti da se na istočnom rubu gradilišta uz unutarnje lice gradskog bedema i paralelno s njim nalazio stambeni kompleks čiji su temelji sačuvani na aps.visini od 1320 do 1490 cm (zidovi G, I, J; crtež 3).

Dio nepokretnih nalaza - fragmenti cestovnog opločenja, zidovi gradske stambene kuće i površine s mozaicima - zatrpani su nakon pomne dokumentacije i konzervacije na takav način da ostanu sačuvani u svom zatečenom stanju.

Sjeverno od antičke ceste, između dva stambena antička objekta odvojena spomenutom cestom (danas staza Parka AMI i južni dio zgrade AMI) nalazi se ležište većeg broja amfora iz prve polovice 1.st. (crtež 3). Godine 1939. otkriveno je pedesetak amfora različitih tipova okrenutih naopako i uredno poslaganih u gustu skupinu (Mirabella Roberti 1938: 260). Godine 1940. otkriveno ih je daljnjih tridesetak u istome sloju: poput prethodnih, i ove su bile okrenute naglavce u nasutom neravnom terenu, pretežno čitave, no neke odlomljenog gornjeg dijela s vratom i ručkama ili samo odlomljenog vrata (Mirabella Roberti 1949: 264). Posljednji nalaz amfora na istoj lokaciji zabilježen je godine 1993., uz južne temelje zgrade AMI na relativnoj dubini od oko 40 cm; ustanovljeno je da depozit sadrži amfore iz posljednje četvrtine 1. st.pr.Kr. i iz 1. st. poslije Krista, odnosno tipove Lamboglia 2, ovoidne jadranske amfore, Dressel 6 A i B, te Dressel 2-4 (Starac 1997: 193). Analogno drugim depozitima amfora u Puli, ova je planski postavljena skupina amfora imala drenažnu, hidro- i termoizolacijsku funkciju.

Zapadno od ležišta amfora nalazi se kanal, dokumentiran 1997., ukopan u nabijenoj zemlji s kamenjem i pokriven tegulama koji svojim padom slijedi kosinu brijega. Visina kanala iznosila je petnaestak cm, a spuštao se u smjeru zapad-istok na potezu sjevernog zida sjedišta Zajednice Talijana.

Grobni ukopi

U više navrata i na više pozicija unutar obrađene zone zabilježeni su nalazi kosturnih kasnoantičkih i srednjovjekovnih ukopa unutar gradskih zidina. Navodimo samo one grobove koji su u potpunosti ili djelomice dokumentirani, a svi su otkriveni za istraživanja 1997.-1998.

Grob 1 (crtež 18):

- Datum nalaza: 25.VI. 1998.
- Relativna dubina: 245-230 cm ispod terase.
- Apsolutna visina: 1255-1270 cm.
- Vrsta: kosturni grob bez grobne arhitekture.

- Dimenzije groba: dužina 170 cm, širina 50 cm.
- Položaj tijela: ispružen, obje ruke položene na trbuh, desna preko lijeve; stopala nedostaju.
- Dimenzije kostura: dužina 145 cm, širina ramena 32 cm, širina bokova 31 cm, glava 23 x 16 cm.
- Orijentacija: glava-zapad, noge-istok.
- Osobitosti položaja: neposredno na opločenju antičke ceste.
- Datacija: 6.-18. st.

Grob 2 (crtež 19):

- Datum nalaza: 3.VII. 1998.
- Relativna dubina: 220-210 cm ispod terase.
- Apsolutna visina: 1280-1290 cm.
- Vrsta: kosturni grob s oskudnom grobnom arhitekturom.
- Dimenzije groba: dužina 130 cm, širina 40 cm.
- Grobna arhitektura: pokrov sačinjen od sitnog gusto nabacanog kamenja, uzglavnica - vertikalno položen lomljeni kamen, obložnice - uz glavu vertikalno položene dvije lomljene kamene ploče, dno - ploče antičke ceste.
- Položaj tijela: ispružen, obje ruke položene na trbuh, desna preko lijeve, potkoljenice nedostaju.
- Dimenzije kostura: dužina 115 cm, širina ramena 26 cm, širina bokova 31 cm, glava 21 x 14 cm.
- Orijentacija: glava-zapad, noge-istok.
- Osobitosti položaja: neposredno na opločenju antičke ceste.
- Datacija: 6.-18. st.

Grob 3:

- Datum nalaza: 3.VII. 1998.
- Relativna dubina: 210-200 cm ispod terase.
- Apsolutna visina: 1290-1300 cm.
- Vrsta: kosturni grob bez grobne arhitekture, prethodno uništen prilikom građevinskih radova 1901.-1902.
- Dimenzije groba: visina 10 cm, dužina 130 cm, širina 35 cm.
- Orijentacija: glava-zapad, noge-istok.
- Datacija: 6.-18. st.

Grob 4 (crtež 20):

- Datum nalaza: 14.VIII. 1998.
- Relativna dubina: 180-170 cm ispod terase.
- Apsolutna visina: 1320-1330 cm.
- Vrsta: kosturni grob s oskudnom grobnom arhitekturom.

- Dimenzije groba: dužina 170 cm, širina 45 cm.
- Grobna arhitektura: pokrov od zemlje sa sitnim nabacanim kamenjem, donožnica - lomljeni kamen, dno - sitno lomljeno kamenje.
- Položaj tijela: ispružen, obje ruke položene na trbuh, desna preko lijeve, glava uništena korijenjem stabla.
- Dimenzije kostura: dužina 155 cm, širina ramena 36 cm, širina bokova 31 cm.
- Spol: muški.
- Nalazi: 1. željezni oštri predmet (trn pređice ili vrh strelice), 2. svinjski savijeni zub, 3. željezna noga čavla (?).
- Položaj nalaza: prilozi 1. i 2. na struku, ispod desne podlaktice, prilog 3. na glavi.
- Orijehtacija: glava-zapad, noge-istok.
- Osobitosti položaja: oko 20-30 cm iznad opločenja antičke ceste.
- Datacija: 6.-18. st.

Grob 5:

- Datum nalaza: 3.XI. 1997.
- Relativna dubina: 60-40 cm ispod podloge poda objekta.
- Apsolutna visina: 1410-1430 cm.
- Vrsta: kosturni grob bez grobne arhitekture, prethodno uništen prilikom građevinskih radova 1901.-1902.
- Dimenzije groba: visina 22 cm, dužina 90 cm, širina 33 cm.
- Orijehtacija: glava-zapad, noge-istok.
- Datacija: 6.-18. st.

Grob 6:

- Datum nalaza: 8.V. 1998.
- Relativna dubina: 113-90 cm ispod terase.
- Apsolutna visina: 1387-1410 cm.
- Vrsta: kosturni dječji grob u amfori (amfora razbijena, afričkog tipa).
- Dimenzije groba: visina 23 cm, dužina 34 cm, širina 34 cm.
- Orijehtacija: glava-zapad, noge-istok.
- Osobitosti položaja: neposredno s unutarnje strane gradskog bedema.
- Datacija: 4.-6. st.

Neposredno uz unutarnje lice bedema na aps.vis. od 1290 cm otkopan je g.1998. kasnoantički dječji grob u amfori (grob 6) iz razdoblja 4.-6. st. Veći je broj kosturnih ukopa dokumentiranih g.1998. jednostavno položenih u zemljanu raku u ispruženom položaju (grobovi 1-5). Grob 3 djelomično je uništen 1901.-1902. prilikom izgradnje stepeništa na terasu. Ostaci groba 5, prekopanog prilikom prethodnih gradnji u 20. st., pronađeni su u zapadnijem dijelu groblja, u neposrednoj blizini zida C na aps. vis. od 1410-1430 cm.

Tvrđi naboj, koji je nastao oko pola metra nad rimskom cestom (ne prije kraja 5.-6. st.), kasnije je mjestimice probijen radi ukopa pojedinih kosturnih grobova koji su položeni izravno na tvrdu podlogu lastrikata ceste ili tridesetak cm iznad nje, na aps.visini od 1280-1330 cm (grobovi 1-4). Dok grob 1 nema uopće elemenata grobne arhitekture, u grobu 2 zabilježene su tri skromne kamene obložne ploče usadene vertikalno oko glave. U grobu 4 pronađeni su jedini prilozi, odnosno elementi opreme, dva željezna predmeta (trn pređice ili vrh strelice, nožica čavla) i svinjski zub. Svim je grobovima 1-5 zajednička orijentacija (glava zapad - noge istok), položaj tijela s rukama prekrivenim na trbuhu (desna preko lijeve), izostanak upotrebe drvenih sanduka te izostanak konkretnih priloga ili elemenata nošnje. S obzirom na horizontalnu stratigrafiju poznatog ranokršćanskog groblja niknulo oko bazilike sv. Stjepana, ove udaljene grobove treba pripisati kasnijoj, vjerojatno završnoj fazi korištenja spomenutog groblja. Iz spomenutog proizlazi da se radi o kršćanskim grobovima siromašnog gradskog stanovništva u srednjem vijeku (nakon 6. st.).

Kasnoantički (odnosno srednjovjekovni) grobni ukopi unutar gradskih zidina zabilježeni su na više mjesta u Puli: kod glavne pošte, kod crkve sv. Nikole, s unutarnje sjeverne strane Dvojnih vrata i u blizini crkve sv. Stjepana, u južnom dijelu istog građevinskog bloka u kojem se nalazi sjedište Zajednice Talijana Pule². Istim, istočnim rubnim dijelom grada uz unutarnju stranu gradskih bedema protezalo se prapovijesno histarsko žarno groblje, te opažamo povratak tradicionalnim lokalnim mjestima za ukop nakon sutona klasične rimske civilizacije. Izgradnja crkve sv. Stjepana u ranokršćanskom razdoblju nesumnjivo je predstavljala poticaj povratku običaja ukopa mrtvih unutar gradskih bedema; ovo se kršćansko groblje protezalo sjeverno od crkve duž unutarnje strane bedema na visini od oko 2 metra iznad Korza (Giardini) barem do zone Herkulovih vrata, sudeći prema nalazima kosturnih grobova iz g. 1906.-1909. (Gnirs 1925: 50, 56-58; Marušić 1961-1962: 161-163) i 1998. Groblje kod crkve sv. Stjepana, kao i ostala kasnoantička i

² Weisshäupl 1898: 103; Id. 1901: fig.22; Gnirs 1925: 44-50, 56-57, 91-95; Mirabella Roberti 1949: 262; Marušić 1961-1962: 161-163; Id. 1967: 8, Prilog 1; Ujèiæ 1995: 77.

ranosrednjovjekovna groblja unutar grada, funkcioniralo je u dužem vremenskom razdoblju. U ovim se grobljima nalaze grobovi natkriveni tegulama, zidane kasnoantičke grobnice, ukopi s materijalnim nalazima iz 5. st. i iz razdoblja ostrogotske vladavine (493.-538.), kao i kasniji ukopi u zemlju bez ikakvih elemenata nošnje ili grobne arhitekture.

Rimski je zakon od najstarijih vremena zabranjivao prakticiranje ukopa mrtvih unutar grada; ova se odredba nalazi već u Zakoniku dvanaest tablica (Tab.X,1), a u kasnorepublikansko i carsko doba opetovano je obnavljana i potvrđivana kako na državnoj (PAUL.Sent. 1,21,2-3), tako i na municipalnoj razini (*lex Ursonensis*, CIL II 5439, c.73-74; Dyggve 1951: 37, 71). Izuzetno su tek najzaslužniji pojedinci mogli biti ukopani unutar grada. S ozakonjenjem kršćanstva i institucijom ranokršćanskih oltarnih grobova u 4. st., prekršen je stari rimski zakon i otvoren put ukopima unutar gradskih bedema. Crkveni su oci dopustili uglednicima ukope unutar gradskih crkvi, u blizini svetačkih relikvija, a potom su i svi ostali, manje imućni članovi vjerske zajednice zaželjeli biti ukopani što bliže svetačkim moćima. Prve iznimne dozvole date istaknutim građanima rezultirale su nastankom grobišta unutar grada. Državno rimsko zakonodavstvo, prema kojemu su još od Cezarova vremena formulirani lokalni gradski zakoni i statuti, i u kasnoj je antici potvrđivalo zabranu ukopa u gradu: potkraj 4. st. Teodozije I. obnavlja ovu zabranu koja je međutim na lokalnoj razini učestalo kršena. I u srednjovjekovnom gradskom statutu Pule, koji je u 15. st. nastao kao kompilacija starih pulskih statuta s nadopunama, nalazi se napomena o zabrani ukopa pokojnika unutar grada (Benussi 1911: 279). Pod pritiskom zakonske regulative, a i zbog praktično-zdravstvenih razloga, do 11-12. st. osnovana su grobna mjesta s kapelama izvan istarskih gradova koja su postupno preuzela ulogu nekadašnjih ukopišta unutar grada.

Povijesni je razvitak Pule tekao pod specifičnim uvjetima: za cijelog razdoblja srednjega vijeka, Pula je bila izložena čestim opsadama, pljačkama i unatoč povremenim pokušajima oživljavanja iniciranim izvana, konstantno je do 19. st. propadala brojem stanovnika i kvalitetom života. Za vrijeme ratnih opsada, kao i u kratkotrajnim mirnodopskim intervalima, stanovnici polunapušenog, osiromašenog i razrušenog grada svoje su mrtve ukopavali na najbližim lokacijama, najčešće na ranokršćanskim grobljima oko gradskih crkvi unutar gradskih bedema. Tome se odlučno stalo na kraj tek nastupom Napoleonove vladavine i osnutkom Ilirskih provincija, kada su ustanovljena zajednička groblja izvan gradskih zidina. Stoga se "ilegalni" kršćanski ukopi unutar bedema Pule datiraju u široko razdoblje 4.-18. st.

Pokretni nalazi

Među pokretnim, sekundarno upotrijebljenim nalazima prisutan je znatan broj ulomaka rimskih

grobni urni i nadgrobni spomenika, kao i ulomaka sakralne ranokršćanske arhitekture koji potvrđuju da se u relativnoj blizini sjedišta Zajednice Talijana nalazila značajna ranokršćanska bazilika.

Pokretni kameni (isključivo vapnenački) nalazi iz antičkog razdoblja dijele se na epigrafske spomenike, anepigrafske ulomke nadgrobni spomenika, grobne žare, elemente fortifikacijske, stambene i komunalne arhitekture (crtež 5). Fortifikacijskoj arhitekturi pripada par velikih kamenih blokova konstrukcije Herkulovih vrata. Elementi stambene arhitekture ne izdvajaju se svojom obradom ni kvalitetom izvan granica rimskih urbanih standarda za obiteljsku kuću (*domus*). Oni obuhvaćaju ulomke pragova, stupova i njihovih baza, arhitrava i krovni vijenaca, dok stambeno-komunalnom sektoru pripadaju kameni nosači vodovodnih cijevi, također već viđeni u Puli i uobičajeni u komunalnoj infrastrukturi antičkog grada.

Ulomci nadgrobni spomenika donose više informacija o čovjeku-pojedincu i njegovu društvenom statusu, koje se odražavaju u veličini i obliku spomenika, u kvaliteti izvedbe, u tekstu natpisa i u reljefnoj dekoraciji. Ulomak s reljefom spiralno zavijenog augurskog štapa (*lituus*) pronađen u fortifikacijskom zidu 2 kod Herkulovih vrata (kat.br.17) pokazao se dijelom razbijenog postolja kipa carskog božanstva, Augusta ili Tiberija (Starac 1999-2000: 136).

Najveći broj pokretnih kamenih nalaza otkriven je rušenjem potpornog zida na zapadnom rubu gradilišta, izgrađenog, prema sjećanjima očevidaca, pedesetih godina 20. st (crtež 5). Njihovi su navodi potvrđeni nalazom austrijskog markacijskog stupića u strukturi (kat.br.101). Kao građevni materijal u istom zidu iskorišteni su nadalje brojni ulomci starijih, ranokršćanskih i rimskih spomenika, prikupljenih na području čiji se radijus kretao oko 50 metara. Rimske grobne žare i ulomci natpisnih nadgrobni spomenika (kat.br.19-22, 32, 36, 38-39) potječu iz nekropole duž ceste s vanjske strane Herkulovih vrata, dijelovi kamenih rimskih arhitektonskih elemenata pripadaju urbanim stambenim građevinama čiji su temelji ustanovljeni na parceli sjedišta Zajednice Talijana (kat.br. 50-57, 68-74, 80), a ulomci ranokršćanskih spomenika (kat.br.95-99) vjerojatno dolaze s jugozapadne parcele na kojoj se nalazila bazilika sv. Stjepana.

Fragmenti ranokršćanskog crkvenog kamenog namještaja pronađeni u zapadnom potpornom zidu (kat.br.95-99), kao i oni pronađeni u nasipu terase pored Herkulovih vrata (kat.br.92-94), mogli bi potjecati iz crkve sv. Stjepana koja je u 19. st. do temelja uništena zbog izgradnje austrijskih objekata, a čiji se drevni bazilikalni oblik još razaznaje na Casasovoj grafici iz g.1782. Kandlerova bilješka iz g.1845. svjedoči da je crkva u to doba predstavljala još samo ruševinu (Kandler 1876: 71). Bazilika sv. Stjepana nalazila se u istoj gradskoj četvrti u kojoj se danas nalazi sjedište Zajednice Talijana, samo nešto južnije, i kao najbliža crkva vjerojatno predstavlja mjesto podrijetla spomenutih ulomaka sakralne skulpture.

Kronologija graditeljskih i sepulkralnih aktivnosti na području sjedišta Zajednice Talijana

Temeljem arheoloških istraživanja kod Herkulovih vrata, moguće je djelomično rekonstruirati povijest graditeljskih i sepulkralnih aktivnosti na datom području, prateći uzlaznu putanju urbanizacije od starijeg željeznog doba do Rimskog carstva, njenu silaznu putanju u razdoblju kasne antike i cijelog srednjeg vijeka, te ponovni rast od početka 20. stoljeća. Urbanistička povijest Pule na ovoj se čestici raspodjeljuje u većem broju prepoznatljivih etapa:

I Histarsko razdoblje (9.-1. st.pr.Kr.)

- izgradnja suhozidnog gradinskog bedema
- gradinski put s nasutim kamenjem i suhozidnom nivelacijom okolnog terena
- nastanak naseobinskog kulturnog sloja na padini gradinskog brijega
- žarni grobovi s unutarnje strane bedema

II Razdoblje osnutka i izgradnje rimske kolonije (46.-44. g. pr. Kr. - do početnih godina Augustovog principata)

- izgradnja rimskih gradskih bedema s pravokutnim kulama; izgradnja Herkulovih vrata
- uobličenje urbane cestovne mreže s kanalizacijskim i vodovodnim sustavom
- izgradnja i opločenje ceste s nogostupom na trasi gradinskog puta
- izgradnja gradske vile nedaleko od Herkulovih vrata, južno od ceste; prva faza sa sivobijelim jednostavnim mozaičkim podovima (zidovi A,B,C,D)
- napuštanje histarskog groblja unutar gradinskog bedema i nastanak rimskih nekropola duž cesta koje su prilazile gradu

III Augustovo doba (27. pr. Kr. - 14. poslije Krista)

- depozit amfora na terasi gradskog brijega sjeverno od ceste i Herkulovih vrata

IV Razdoblje aneksije Norika i pokorenja ilirskih provincija (16. pr. Kr. - 9. poslije Krista)

- obnova i dogradnja gradskih fortifikacija; pojačanje Herkulovih vrata s unutarnje strane
- *terminus post quem non* za izgradnju kružnih kula

V Ranocarsko mirnodopsko razdoblje (1. – 3. st.)

- pregradnja gradske vile južno od ceste i od Herkulovih vrata; druga faza s malternim podom

VI Razdoblje 2.-4. st.

- pregradnja gradske vile (treća faza, malterni pod)

VII Razdoblje 4.-6. st.

- napuštanje vanjskih nekropola i formiranje kršćanskog groblja unutar gradskih bedema, u blizini crkve sv. Stjepana; kosturni dječji grob u amfori

VIII Razdoblje seobe naroda i provale oružanih plemenskih skupina u Istru (5.-6. st.)

- uništenje opločenja ceste s nogostupom na ulazu u grad kod Herkulovih vrata
- rušenje gornjeg dijela augustovskog propugnakula s unutarnje strane Herkulovih vrata
- napuštanje i rušenje gradske vile južno od ceste
- uništavanje i devastacija rimskih nekropola

IX Obnove i dogradnje gradskih fortifikacija (6.-17. st.)

- izgradnja drugog, vanjskog pojasa gradskih bedema i poligonalnih kula
- izgradnja improviziranog fortifikacijskog zida od spolija u propugnakulu s unutarnje strane Herkulovih vrata
- nastavak devastacije rimskih nekropola u svrhu izgradnje improviziranih utvrda
- povijesni podaci o rušenju dijelova pulskih bedema g.1150., 1193., 1242., 1300., 1318., 1379.
- povijesni podaci o obnovama pulskih bedema g.1242., 1252., 1351., 1400.-1413., 1431., 1500., 1608.

X Stagnacija i propadanje Pule (neutvrđeno razdoblje nakon 6. st.)

- zapuštanje i uništenje cestovne antičke komunikacije kroz Herkulova vrata
- nastanak tvrdog naboja s oblucima 30-70 cm iznad antičke ceste (staza)

- izgradnja objekta s malternim podom iznad dijela antičke ceste (zidovi E,F)
- izgradnja stambenog kompleksa prislonjenog na gradski bedem (zidovi G,I,J)
- graditeljske intervencije iznad ostataka poružene gradske vile (ploče H)

XI Proširenje groblja (7.-18. st.)

- proširenje kršćanskog groblja nad napuštenu cestu, cijelom padinom gradskog brijega iznad Herkulovih vrata

XII Razdoblje austrijske vlasti (1814.-1918.)

- otkrivanje Herkulovih vrata g.1816.
- rušenje gradskih bedema oko Herkulovih vrata g.1857.-1858. i izgradnja zakošenog nasipa
- preuređenje čestice s unutarnje strane Herkulovih vrata; izgradnja stubišta, terase s podrumom i zgrade restorana s pomoćnim objektima na sjevernoj strani parcele (g.1900.-1902.)
- istraživanja ispred Herkulovih vrata g.1913.

XIII Razdoblje talijanske vlasti (1918.-1945.)

- rušenje austrijskog objekta na sjevernoj strani parcele i izgradnja novog na istom mjestu; istraživanja oko Herkulovih vrata g.1932.-1933., 1935., 1939.; rušenje austrijskog nasipa i otkrivanje gradskih bedema
- izgradnja tunela skloništa u južnom dijelu parcele

XIV Hrvatsko razdoblje (nakon 1945.)

- podizanje suhozidnog potpornja sa zapadne strane čestice (oko g.1950.)
- izgradnja objekta na južnoj strani parcele (g.1972.)
- istraživanja i konzervacija Herkulovih vrata s bedemima prilikom obnove i dogradnje sjedišta Zajednice Talijana Pule (1997.-1999.)

KATALOG POKRETNIH KAMENIH SPOMENIKA

RAZDOBLJE ANTIKE

I Stari nalazi

A.Gnirs, Grabungen und antike Denkmale in Pola, JÖAI XV, 1912, 239-272, 269.

1. Torzo togata od vapnenca; stav na desnoj nozi. Vis.142 cm, šir.62 cm.
2. Tambur glatkog stupa od vapnenca. Promjer 62 cm, vis.90 cm.
3. Ulomak vijenca od vapnenca s reljefnim rozetama između konzola. Duž.170 cm, šir.45 cm, deb.25 cm.
4. Arhitrav od vapnenca s vegetabilnim reljefnim frizom, s desne strane prelomljen. Vis.39 cm, šir.79 cm, deb.33 cm.
5. Tjemeni kamen bačvastog svoda ili luka, vapnenac. Vis.65 cm, deb.90 cm, šir. gore 86 cm, dolje 60 cm.

B. Forlati Tamaro, Cenni preliminari sulle recenti scoperte archeologiche a Pola e Trieste, AMSIA 44, 1932, 323-328, 324-325.

6. Ulomak monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca s reljefnim prikazom fascija i dvonožne magistratske stolice (*bisellium*).
7. Fragmentirani nadgrobni spomenik od vapnenca s natpisom (IIt X/1 90):

L(ucius) Tre[bl]anus C(ai) f(ilius) [Ph vel C]ilo Ilvir Ilvir i(ure) d(icundo) aed(ilis) [---] / L(ucio) Tre[bl]ano Sex(ti) [f(ilio)] / Serg(ia) patri / Carvilia[e] L(uci) f(iliae) / Maxima[e] matri / T(ito) Treblano ---] / fr[at]ri / Sex(to) Fl[a]vonio S[ex(ti)] f(ilio) / Basso [s]lororis f(ilio) / Pomponiae Q(uinti) f(iliae) / matro[n]ae suae / Tre[bl]anae filiae] / Pa[ullae] ---] / testa[m]ento fieri ius[sit].

8. Ulomak nadgrobne are od vapnenca s natpisom (IIt X/1 237):

Caesenniae Primae / patronae / L(ucio) Octavio Frontoni patr(i) / Caesenniae Felici matr(i) / [---]

9. Nadgrobni cipus od vapnenca s natpisom (IIt X/1 333):

Nomesii / in f(ronte) p(edes) [---]

10. Ulomak nadgrobnog natpisa od vapnenca (IIt X/1 315):

L(ucia) (mulieris) l(iberta) Ar[---] / t(estamento) f(ieri) i(ussit) si[bi] et ---] / [---]eian[---]

11. Ulomak nadgrobne are od vapnenca s natpisom (IIt X/1 203):

D(iis) M(anibus) / Q(uinti) Aquili / Eumenus / Iulii / Sabinus et / Epagathus / amico / [fecerun?]

M. Mirabella Roberti, *Notiziario archeologico* (1935-1936), AMSIA 47, 1935, 285-307, 296.

12. Ulomak nadgrobnog spomenika od vapnenca s natpisom (IIt X/1 206):

[---]a L(uci) l(iberta) Fausta / sibi et / [.] Attio Rufion[i] / sive Arminio / [i]n fr(onte) p(edes) XII in a(gro) p(edes) XII.

13. Ulomak dorskog friza od vapnenca s reljefnim metopalnim prikazima rimskog oružja.

14. Ulomak vijenca od vapnenca.

15. Ulomak vijenca od vapnenca.

II Nalazi 1997.-1998.

Votivni spomenici

16. Votivni žrtvenik od vapnenca s profiliranim postoljem; gornji dio oštećen. Dimenzije tijela: 30 x 23 cm, baza 40 x 30 cm, visina 42 cm. Natpisno polje glatko. Natpis je sačuvan u dva reda. Slova su visoka 4 cm. Inv.br. A 26732.

[Ca?]rus / Herculi sacr(um).

17. Ulomak votivne baze od vapnenca s bočnim reljefnim prikazom kružno savijenog obrednog augurskog štapa (*lituus*) i frontalnim prikazom plitice (*patera*). Vis.60 cm, šir.40 cm, duž.50 cm. Inv.br. A 27001.

[A]ugusto s[ac(rum)]

[.] Vibiu[s] C(ai) [f(ilius)] V[el(ina tribu)]

[p(osuit)] l(ibens).

(patera)

Grobne žare

18. Ulomak žare od vapnenca cilindrično-jajolikog tijela i ravnog dna. Vis.30 cm, prom.dna 28 cm. Inv.br. A 26744.

19. Ulomak dna i ulomak ruba cilindrične žare od vapnenca s poklopcem. Vis. dna žare 10 cm, prom.36 cm; vis. poklopca 9 cm, prom.33 cm. Inv.br. A 26745.

20. Kvadratna žara s poklopcem od vapnenca. S donje strane poklopca u sredini kvadratno ispupčenje. Žara: vis.25 cm, šir.34 cm, duž.36 cm. Poklopac: vis.6 cm, šir.35 cm, duž.40 cm. Inv.br. A 26746-26747.

21. Ulomak pravokutne žare od vapnenca. Vis.14 cm, šir.45 cm, duž.17 cm. Inv.br. A 26748.

22. Poklopac kvadratne žare od vapnenca. Vis.13 cm, šir.33 cm, duž.29 cm. Inv.br. A 26749.

23. Ulomak dna žare od vapnenca. Vis.30 cm, šir.35 cm, duž.25 cm. Inv.br. A 26750.

24. Dva ulomka okrugle žare od vapnenca. Dim.17 x 15 x 5 cm; 17 x 18 x 5 cm. Inv.br. A 26751.

Nadgrobnii spomenici

25. Ulomak nadgrobnog žrtvenika od vapnenca oivičenog s tri uska žlijeba i florealnim frizom širine 20 cm. Vis.80 cm, šir.50 cm, deb.80 cm. Inv.br. A 26752.

26. Ulomak koničnog krova monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca s motivom reljefnih češerovih ljuski. Na bočnoj strani mali utor. Vis.67 cm, šir.70 cm, deb.25 cm. Inv.br. A 26753.

27. Ulomak podnožja nadgrobnog žrtvenika od vapnenca s utorom, ukrašenog dvostrukom profilacijom i motivom kime. Vis.20 cm, šir.25 cm, duž.40 cm. Inv.br. A 26754.

28. Ulomak cilindričnog stupića od vapnenca sa zaobljenom glavom. Vis.15 cm, prom.10-12 cm. Inv.br. A 26759.

29. Ulomak kružnog postolja nadgrobnog spomenika od vapnenca s profiliranim rubom i malim utorom, 45 x 30 x 80 cm. Inv.br. A 26755.

30. Ulomak koničnog krova monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca s motivom reljefnih češerovih ljuski. Vis.35 cm, šir.80 cm, deb.55 cm. Inv.br. A 26756.

31. Profilirano podnožje od vapnenca. Vis.15 cm, šir.27 cm, duž.10 cm. Inv.br. A 26760.

32. Ulomak profiliranog poligonalnog postolja od vapnenca. Vis.24 cm, šir.30 cm, duž.25 cm. Inv.br. A 26761.

33. Ulomak profiliranog postolja od vapnenca. Vis.15 cm, šir.19 cm, duž.14 cm. Inv.br. A 26762.

34. Ulomak profiliranog postolja od vapnenca. Vis.10 cm, šir.20 cm, duž.12 cm. Inv.br. A 26763.

35. Ulomak profiliranog postolja od vapnenca. Vis.22 cm, šir.27 cm, duž.34 cm. Inv.br. A 26757.

36. Ulomak piramidalnog cipusa od vapnenca. Natpisno polje glatko, neomeđeno. Vis.slova: 1.red 1,7 cm, 2.red 2 cm, 3.red 4,5 cm. Vis. natpisa 36 cm, šir.32 cm, duž.30 cm. Inv.br. A 26736.

[---]tonis con/tubernalis / v(iva) f(ecit).

37. Pravokutni blok od vapnenca s nepravilnim reljefnim kanelurama u lijevom dijelu. Vis.73 cm, šir.73 cm, duž.30 cm. Inv.br. A 26758.
38. Ulomak monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca. Vis. slova u 1.redu 9 cm, 2. red 7,5 cm. Vis.natpisa 40 cm, šir.75 cm, duž.41 cm. Inv.br. A 26737.

[---]liena C(ai) l(iberta) Sa[---] / t(estamento) f(ecit).

39. Ulomak monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca. Vis.slova 8 cm. Vis.natpisa 31 cm, šir.42 cm, duž.25 cm. Inv.br. A 26738.

[--- I]IIIII vir / -----.

40. Ulomak profiliranog postolja od vapnenca. Vis.16 cm, šir.56 cm. Inv.br. A 26764.

Elementi fortifikacijske arhitekture

41. Građevinski blok od vapnenca s velikim ugaonim utorom, 90 x 60 x 40 cm. Inv.br.A 26765.
42. Građevinski blok od vapnenca sa žlijebom širine 10 cm u kojemu je ugrađen željezni cilindar s trnom. Vis.85 cm, šir.60 cm, duž.40 cm. Inv.br.A 26766.

Elementi stambene arhitekture

43. Ulomak vijenca sa zupčanikom od vapnenca; na gornjoj strani utor. Vis.24 cm, šir.92 cm, duž.53 cm. Inv.br.A 26767.
44. Ulomak jednostavnog arhitrava od vapnenca podijeljenog profilacijom u tri polja. Vis.42 cm, šir.40 cm, duž.28 cm. Inv.br.A 26768.
45. Ulomak kaneliranog stupa od vapnenca. Vis.80 cm, prom.55 cm, širina kanelure 10 cm. Inv.br.A 26769.
46. Oštećena baza stupa od vapnenca. Vis.32 cm, šir.35 x 45 cm, prom.stupa 40 cm. Inv.br.A 26770.
47. Ulomak kaneliranog stupa od vapnenca. Vis.25 cm, prom.28 cm, širina kanelure 4 cm. Inv.br.A 26771.
48. Ulomak praga od vapnenca, Vis.20 cm, šir.45 cm, duž.36 cm. Inv.br.A 26772.
49. Ulomak praga od vapnenca. Vis.22 cm, šir.73 cm, duž.32 cm. Inv.br.A 26773.
50. Ulomak glatkog stupa od vapnenca s dva profilirana prstena na završetku. Vis.57 cm, prom.26 cm. Inv.br.A 26774.
51. Ulomak praga od vapnenca. Vis.15 cm, šir.40 cm, duž.34 cm. Inv.br.A 26775.

52. Ulomak kaneliranog stupa od vapnenca. Vis.55 cm, prom.35 cm. Inv.br.A 26776.
53. Ulomak glatkog stupića s neobrađenim postoljem od vapnenca. Vis.18 cm, prom.47 cm. Inv.br.A 26777.
54. Ulomak glatkog stupa od vapnenca. Vis.30 cm, prom.28 cm. Inv.br.A 26778.
55. Ulomak kaneliranog stupa od vapnenca. Vis.30 cm, prom.22 cm. Inv.br.A 26779.
56. Ulomak glatkog stupa od vapnenca. Vis.57 cm, prom.30 cm. Inv.br.A 26780.
57. Ulomak zupčastog vijenca od vapnenca. Visina 34 cm, širina 20 cm, dužina 44 cm. Inv.br.A 26781.
58. Ulomak glatkog stupa od vapnenca. Vis.30 cm, prom.28 cm. Inv.br.A 26782.
59. Ulomak praga od vapnenca. Vis.15 cm, šir.40 cm, duž.35 cm. Inv.br.A 26783.
60. Ulomak glatkog stupića s postoljem od vapnenca. Vis.28 cm, prom.18 cm, baza 24 x 20 cm. Inv.br.A 26784.
61. Donji dio glatkog stupa s bazom od vapnenca. Vis.17 cm, promjer 32 cm. Inv.br.A 26785.
62. Profilirani ulomak postolja od vapnenca. Vis.30 cm, šir.18 cm, debljina 6-16 cm. Inv.br.A 26786.
63. Građevinski blok od vapnenca s utorom, 56 x 42 x 22 cm. Inv.br.A 26787.
64. Građevinski blok od vapnenca, 70 x 35 x 20 cm. Inv.br.A 26788.
65. Ulomak praga od vapnenca. Vis.21 cm, šir.38 cm, duž.30 cm, dubina utora 3 cm. Inv.br.A 26791.
66. Ulomak kaneliranog stupa od vapnenca. Vis.25 cm, prom.30 cm. Inv.br.A 26789.
67. Ulomak praga od vapnenca. Vis.25 cm, šir.35 cm, duž.40 cm. Inv.br.A 26790.
68. Ulomak okruglog stupića od vapnenca. Vis.16 cm, promjer 16 cm. Inv.br.A 26792.
69. Ulomak praga od vapnenca s uzdužnim žlijebom i kvadratnim utorom za držač vrata. Vis.35 cm, šir.82 cm, duž.55 cm. Inv.br.A 26793.
70. Ulomak praga od vapnenca s uzdužnim i poprečnim žlijebom i kvadratnim utorom za držač vrata. Vis.30 cm, šir.80 cm, duž.40 cm. Inv.br.A 26794.
71. Ulomak praga od vapnenca s uzdužnim žlijebom. Vis.21 cm, šir.40 cm, duž.56 cm. Inv.br.A 26795.
72. Ulomak praga od vapnenca sa žlijebom. Vis.17 cm, šir.34 cm, duž.34 cm. Inv.br.A 26796.
73. Masivni prag dvokrilnih vrata s uzdužnim žlijebom i tri kvadratna utora za držače vrata, od vapnenca, sačuvan čitav ali u dva komada. Vis.50 cm u višem dijelu, 30 cm u nižem, šir.285 cm, duž.58 cm. Inv.br.A 26797.
74. Ulomak stupića od vapnenca s kvadratnim postoljem. Vis.26 cm, šir.13-14 cm, šir.baze 15 cm. Inv.br.A 26798.

75. Ulomak okruglog stupića od vapnenca s oštećenim postoljem. Vis.34 cm, prom.18 cm, baza 24 x 24 cm. Inv.br.A 26799.
76. Ulomak kaneliranog stupa od vapnenca. Vis.40 cm, prom.30 cm. Inv.br.A 26800.
77. Ulomak glatkog stupa od vapnenca. Vis.23 cm, prom.35 cm. Inv.br.A 26801.

Stambeno-komunalni elementi

78. Blok od vapnenca s polukružnim uzdužnim žlijebom širine 26 cm, 35 x 48 x 20 cm. Inv.br.A 26802.
79. Blok od vapnenca s polukružnim uzdužnim žlijebom širine 26 cm, 38 x 43 x 25 cm. Inv.br.A 26803.
80. Pravokutni blok od vapnenca s cilindričnom šupljinom vodovodne cijevi. Vis.30 cm, šir.26 cm, duž.40 cm, prom.cijevi 20 cm. Inv.br.A 26804.

Neidentificirani građevni elementi

81. Građevinski blok od vapnenca s utorom u uglu, 20 x 90 x 62 cm. Inv.br.A 26805.
82. Građevinski blok od vapnenca s malim i velikim utorom, 30 x 90 x 63 cm. Inv.br.A 26806.
83. Građevinski blok od vapnenca s velikim utorom na uglu, 40 x 75 x 55 cm. Inv.br.A 26807.
84. Građevinski blok od vapnenca, 28 x 63 x 40 cm. Inv.br.A 26808.
85. Građevinski blok od vapnenca, 60 x 62 x 43 cm. Inv.br.A 26809.
86. Građevinski blok od vapnenca s uzdužnim utorom širine 10 cm, 40 x 60 x 50 cm. Inv.br.A 26810.
87. Kockasti građevinski blok od vapnenca s utorom u kojemu se nalazi željezna šipka zalivena olovom, 47 x 47 x 47 cm. Inv.br.A 26811.
88. Kockasti građevinski blok od vapnenca, 36 x 30 x 36 cm. Inv.br.A 26812.
89. Kockasti građevinski blok od vapnenca, 40 x 38 x 35 cm. Inv.br.A 26813.
90. Pravokutni blok od vapnenca s profilacijom, prelomljen nadvoje. Vis.30 cm, šir.63 cm, duž.38 cm. Inv.br.A 26814.
91. Kockasti građevinski blok od vapnenca s malim utorom. Vis.25 cm, šir.40 cm, duž.38 cm. Inv.br.A 26815.

SREDNJI VIJEK

92. Ulomak grede oltarne pregrade od vapnenca; u donjem dijelu troprutasta pletenica, iznad nje latinični natpis, iznad natpisa red kuka okrenutih nadesno. Vis.22 cm, šir.57 cm, duž.19 cm.
93. Ulomak prozorske tranzene od vapnenca, vis.27 cm, šir.16 cm, duž.10 cm.

94. Impost kapitel od vapnenca s troprutastim pletetom, vis.20 cm, šir.34 cm, duž.17 cm.
95. Ulomak prozorske tranzene od vapnenca, vis.18 cm, šir.28 cm, duž.10 cm.
96. Ulomak prozorske tranzene od vapnenca u obliku križa s višestruko profiliranim rubovima, vis.32 cm, šir.21 cm, duž.8 cm.
97. Ulomak glatkog stupića od vapnenca. Vis.11 cm, prom.15 cm.
98. Ulomak glatkog stupića s kvadratnom bazom od vapnenca. Vis.13 cm, prom.14 cm.
99. Ulomak kapitela od vapnenca u obliku ljiljana, u sredini gornje plohe utor širine 6 cm. Vis.10 cm, šir.14 cm, duž.7 cm.

NOVI VIJEK

100. Četiri stepenice od vapnenca, od vanjskog stubišta austrijskog restorana.
101. Pravokutni stupić piramidalnog vrha od vapnenca s natpisom: K.K.M / 20. Broj je uokviren pravokutnim obrubom. Vis.52 cm, šir.20 cm, duž.15 cm.

POPIS KRATICA

AMSIA	- Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Parenzo-Trieste.
AqN	- Aquileia nostra. Bolletino dell'Associazione nazionale per Aquileia, Aquileia.
ArchStAnt	- Annali del seminario di studi del mondo classico. Archeologia e Storia Antica. Istituto Universitario Orientale. Napoli.
AT	- Archeografo Triestino. Raccolta di memorie, notizie e documenti particolarmente per servire alla storia di Trieste, del Friuli e dell'Istria, Trieste.
HA	- Histria Archaeologica, Časopis Arheološkog muzeja Istre, Pula.
IIt	- Inscriptiones Italiae, Roma.
Izdanja HAD-a	- Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien.
JZ	- Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara, Pula-Rijeka.

JZK	- Jahrbuch der Kaiser-königlichen Zentral-Kommission, Wien.	Opuscul.Archaeol. - Opuscula Archaeologica, Radovi Arheološkog zavoda, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
MZK	- Mitteilungen den k.k. Zentral Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien.	RFFZd - Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti, Zadar.
Obavijesti HAD-a	- Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.	Zbornik PFZ - Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.

POPIS LITERATURE

- Benussi 1924 B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924.
 Benussi 1897 B. Benussi, *Pagine di storia istriana nel medio evo*, Parenzo 1897.
 Benussi 1911 B. Benussi, Statuto del comune di Pola, AMSIA 27, 1911, 107-449.
 Bertoša 1995 M. Bertoša, *Istra: doba Venecije (XVI-XVIII st.)*, Pula 1995.
 Blago 1992 *Blago Hrvatske iz arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*, Split 1992.
 Caprin 1905 G. Caprin, *L'Istria nobilissima*, Trieste 1905.
 Degrassi 1962 A. Degrassi, La data della fondazione della colonia romana di Pola, Scritti vari di antichità II, Roma 1962, 913-925.
 Degrassi 1933 A. Degrassi, Notiziario archeologico, AMSIA 45, 1933, 385-397.
 De Ville 1633 A. De Ville, *Descriptio portus et urbis Polae*, Venezia 1633.
 Dyggve 1951 E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
 Fischer 1996 G. Fischer, *Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische klasse 110, München 1996.
 Forlati Tamaro 1932 B. Forlati Tamaro, Cenni preliminari sulle recenti scoperte archeologiche a Pola e Trieste, AMSIA 44, 1932, 323-328.
 Forlati Tamaro 1947 B. Forlati Tamaro, Inscriptiones Italiae X/1, Pola et Nesactium, Roma 1947.
 Frascchetti 1983 A. Frascchetti, La "Pietas" di Cesare e la colonia di Pola, ArchStAnt 5, 1983, 77-102.
 Gnirs 1902 A. Gnirs, Die römische Weganlage der Porta Ercole (in Pola), MZK 28, 1902, 51-52, 121.
 Gnirs 1903 A. Gnirs, Eine vorrömische Nekropole innerhalb der Mauern des antiken Pola, JZK 1, 1903, 62-96.
 Gnirs 1913 A. Gnirs, *Pola. Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen*, Wien 1913.
 Gnirs 1912 A. Gnirs, Grabungen und antike Denkmale in Pola, JÖAI 15, 1912, 239-272.
 Gnirs 1925 A. Gnirs, *Istria praeromana*, Karlsbad 1925.
 Kandler 1876 P. Kandler, Cenni al forestiero che visita Pola, *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876, 40-78.
 Krmpotić 1997 Lj. Krmpotić, *Spon, Adam, Cassas i Lavallée u Hrvatskoj*, Hannover-Čakovec 1997.
 Luciani 1876 T. Luciani, *Pola, Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876, 9-39.
 Marušić 1960 B. Marušić, *Istra u ranom srednjem vijeku*, Pula 1960.
 Marušić 1967 B. Marušić, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1967.
 Marušić 1987 B. Marušić, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Znanstveni skup, Pula, 15-18.IX 1982*, Izdanja HAD-a 11, Pula 1987, 81-105.
 Marušić 1961-1962 B. Marušić, Neki nalazi iz seobe naroda u Istri, JZ 5, Rijeka-Pula 1961-1962, 159-175.
 Mirabella Roberti 1935 M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico, AMSIA 47, 1935, 285-307.
 Mirabella Roberti 1938 M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico (1937-1938-1939), AMSIA 50, 1938, 234-264.
 Mirabella Roberti 1949 M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico (1940-1948), AMSIA n.s.1, 1949, 231-275.
 Mlakar 1978 Š. Mlakar, *Antička Pula*, Pula 1978.
 Pavan 1996 G. Pavan, Il restauro dei monumenti romani di Pola, Pietro Nobile, Francesco Bruyn e altri (1809-1860), AT 56, ser.4 (104 della Raccolta), 1996, 127-172.
 Rusconi 1926 L. Rusconi, Pietro Nobile e i monumenti romani di Pola, AT 3. ser. vol.13 (41), 1926, 345-358.
 Stancovich 1822 P. Stancovich, *Dell'anfiteatro di Pola*, Venezia 1822.
 Starac 1998 A. Starac, Arheološka istraživanja kod Herkulovih vrata (I faza), Obavijesti HAD-a 1998/1, Zagreb 1998, 57-59.
 Starac 1994 A. Starac, Epigrafski spomenici o javnim gradnjama i zavjetima u rimskoj Istri, Zbornik PFZ 44, 1-2, 1994, 117-144.
 Starac 1997 A. Starac, Rezultati nekih sondažnih istraživanja, HA 28, 1997, 152-230.

- Starac 1999-2000 A. Starac, Istraživanja kod Herkulovih vrata, Antički epigrafski spomenici, Opuscul.Archaeol.23-24, 1999-2000, 133-142.
- Suić 1976 M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
- Suić 1975-1976 M. Suić, Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane, RFFZd 14-15, 1975-1976 (1976), 533-554.
- Ujčić 1995 Ž. Ujčić, Prilog poznavanju kasnoantičkih groblja Pule i Medulina, HA 24-25 (1993-1994), 1995, 74-107.
- Weisshäupl 1898 R. Weisshäupl, Alterthumer in Pola und Umgebung, JÖAI 1, 1898, 97-106.
- Weisshäupl 1901 R. Weisshäupl, Zur Topographie des alten Pola, JÖAI 4, 1901, 169-208.
- Zaccaria 1988 C. Zaccaria, Notiziario epigrafico, AqN 59, 1988, 293-364.

SUMMARY

THE EXCAVATIONS AT THE HERCULES' GATES

Key words: Pula, the Hercules' Gates, town walls, road, residential architecture, villa, graves, grave monuments

Protective archaeological excavations performed in 1997 and 1998, during reconstruction of the building of the Italian Union in Pula, in the Carrara Street 1, brought to light new information on urbane development and decline of this part of Pula. The Hercules' Gates were built on the location of the old gates which opened to the road that connected the hillfort of Pula with Nesactium. They stood under the angle of 68° to the town walls, according to the Roman architectural rule that was result of thousand years of experience in fortification construction (VITR. 1,5). On both sides of the key-stone there are reliefs representing the bearded Hercules' head and a club. An inscription dated to 46-45 BC was carved in a pair of stone blocks of the arch, south of the representation of the club. The inscription includes the names of the two *duumviri* who organized and controlled the construction of the town walls of *colonia Pola* that was just established.

The Roman road was constructed over the prehistoric road and entered the town through the Hercules' Gates. There it turned into circular secondary *decumanus* and left the town through the St. John's Gates as the main Roman road through Histria (*via Flavia*). The excavations in 1997 and 1998 discovered two separate segments of the road. One segment of the road (without sidewalk) was more than 6 meters wide, and the other was even wider than 7 meters. Because of the limited size of test pits, we have no definite explanation for those unexpected road widenings. One of the explanations presumes the existence of the crossroad on the south-western edge of the lot belonging to the Italian Union. The Roman road is paved with polygonal (mostly pentagonal) and square stone plates, with size of approximately 1 x 1.2 meters. They are 15 centimeters thick. Below the pavement there was a drain channel, 25 centimeters deep and 60 centimeters wide that was dug in the layer of hard-packed earth. A sidewalk, 20 centimeters high and 175 centimeters wide, run along the southern side of the road. The discovered pavement belongs to the road that was built immediately after the establishment of *colonia Pola* in the second half of the 1st century BC. In the period of degradation of the Roman urbane tradition, the road

was covered with a layer of hard-packed earth with pebbles. The road was partially narrowed in the vicinity of the Hercules' Gates because of the construction of additional fortification elements. Some parts of town lost their importance and the same thing happened to the road communications that went through these areas. The road that went through the Hercules' Gates was abandoned already in the time of the construction of De Ville's fort in the first half of the 17th century, and it turned into a small forest that covered the cemetery of the poor.

When the Roman *colonia Pola* was established, the old walls of the hillfort were replaced by new town walls that were 2.5 meters thick at the ground level. The wall became gradually narrower losing 7-8 cm on the inner side of every construction segment that was approximately 1 meter high. The outer side of the wall was vertical. The town walls were constructed of small chipped stone and mortar. The excavations from 1935 and comparison with the Golden Gates indicate that there were older, rectangular towers. Their remains lay underneath the circular towers that are still visible at the Hercules' Gates. In time of Augustus, only some thirty years after they were erected, the town walls were extended and reconstructed because of the war in Noricum and the unrest in Illyricum. Traces of subsequent reconstruction from the period of the Early Empire are visible on all gates explored so far: the Golden Gates, the Double Gates, the Hercules' Gates, and the St. John's Gates. In the period between 16 BC and 9 AD, the Hercules' Gates were reinforced from the inside by *propugnaculum*, the fortified corridor that went along the road (fortification wall 1). It was not directly connected with the construction of the town walls and the Hercules' Gates. However, the technique of its construction is the same as the construction technique of the late Republican town walls. The raids of warrior tribes in Istria in the 5th and 6th centuries caused new series of interventions in the fortification system of the town. The appearance of the town walls and towers was significantly changed when another 1.5 – 1.7 meters thick defense wall was constructed leaning on the existent fortification. The lower part of the outer fortification wall was built of Roman *spolia*, while the upper part consisted of rectangular rows of dressed stone blocks. The upper part of the outer walls was reconstructed numerous times during the wars against Venice

and afterwards against the enemies of Venice. A fort was constructed of *spolia* and mortar in the 5th – 6th century inside the *propugnaculum* of the Hercules' Gates (fortification wall 2). It narrowed the southern side of the road, covering the pavement that was already destroyed at that time, as well as the pavement of the road. The old *propugnaculum* also fell to ruins before the construction of the fortification wall 2.

The foundations of the Roman urbane villa (*domus*) with white mosaic floors and thermal complex were found in the southern part of the lot owned by the Italian Union. The villa stood on the same level as the Roman road, and it was inhabited since the second half of the 1st century BC to the 3rd-4th century AD. There were three construction phases. The mosaics belong to the first phase, that is, to the second half of the 1st century. The mortar floors of the second and the third phase were not decorated with mosaics. After the villa was abandoned, another building was constructed on the southern side of the road in the Late Antiquity. The floor of that building lay directly on the stone plates of the sidewalk. In the Middle Ages, a residential complex was located along the inner side of the town wall. North of the road there was a deposit of around a hundred amphorae. Their purpose was drainage and leveling of terrain. The amphorae are dated into the last quarter of the 1st century BC and the 1st century AD. They belong to the types: Lamboglia 2, ovoid Adriatic amphorae, Dressel 6 A and B, and Dressel 2-4.

A Late Antique child grave in amphora was discovered inside the town walls and dated into the 4th-6th century. There were also a few graves with extended skeletons in simple grave pits. They belong to the period from the 6th to the 18th century. They have no architectural elements except a few occasional stone plates placed vertically around the head. Their heads point west and their arms are crossed on the belly with right over the left arm. They were laid immediately on the forgotten *decumanus* or some thirty centimeters above it.

The elements of the residential architecture follow the Roman standards for family houses. The excavations brought to light fragments of doorsteps, pillars and pillar bases, architraves and cornices, and stone supports for water-pipes. There was also a part of the pedestal of a standing sculpture of the divine emperor, Augustus or Tiberius (Cat. no. 17). It was dated in the first third of the 1st century AD. All discovered fragments of inscriptions on grave monuments belong to the 1st century AD. According to ornamental fragments there is a group of monuments in the shape of rotunda, inspired by the Hellenistic art, that were popular among higher social classes in *Pola* of the 1st century AD. There were also a small number of household objects made of pottery, amphorae from the period between the middle of the 2nd century BC to the 7th century AD, and a fragment of a three-partite Cnidian candlestick from the 2nd century.

The analysis of the data gained by the excavations at the Hercules' Gates suggest following phases of urbane development of that part of the town:

1. Histrian period (9th – 1st century BC): construction of the drystone wall of the hillfort; construction of the road leading to the hillfort with leveling of the surrounding area; creation of cultural layer on the slope of the hillfort; the urn-graves inside the hillfort walls.

2. Period of the establishment and construction of the Roman colonia (46 – 44 BC – the first years of the Augustus' principate): construction of the Roman town walls with rectangular towers and the Hercules' Gates; construction of the town road net with sewers and water supply system; construction and paving of the road and sidewalk over the old hillfort road; construction of the urbane villa in vicinity of the Hercules' Gates on the southern side of the road (the first phase with simple grey and white mosaic floors – the walls A, B, C, D); abandonment of the Histrian cemetery inside the hillfort walls and creation of the Roman necropolises along the roads that went to the town.

3. The Age of Augustus (27 BC – 14 AD): deposit of amphorae on the slope of the town, north of the road and the Hercules' Gates.

4. The period of the annexation of Norik and pacification of the Illyrian provinces (16 BC – 9 AD): restoration and extension of the town fortifications; reinforcement of the Hercules' Gates from the inside; *terminus post quem non* for the construction of the circular towers.

5. Peaceful period of the Early Empire (1st – 3rd century): reconstruction of the villa south of the road and the Hercules' Gates – the second phase with the mortar floor.

6. The period between the 2nd and 4th century: reconstruction of the villa – the third phase with the mortar floor.

7. The period between the 4th and 6th century: the outer cemeteries are abandoned and a Christian cemetery was formed in the vicinity of the St. Stephen church; skeletal child grave in amphora.

8. The period of the Great Migrations and raids of the warrior tribes in Istria (5th – 6th century): pavement and sidewalk of the road next to the Hercules' Gates, and the upper part of the *propugnaculum* inside the Hercules' Gates from the Augustan period, fell to ruins; the villa south of the road was also deserted and left to ruin; devastation of the Roman necropolises.

9. Restoration and extension of the town fortifications (6th – 17th century): construction of the second, outer ring of the town walls and polygonal towers; an improvised fortification wall was constructed of *spolia* in *propugnaculum* inside the Hercules' Gates; the Roman necropolises were devastated for the purpose of construction of improvised fortifications; the historical data on demolition of segments of the town walls in: 1150, 1193, 1242, 1300, 1318, and 1379; the historical data on restoration of the town walls in: 1242, 1252, 1351, 1400-1413, 1431, 1500, and 1608.

10. Stagnation and decline of Pula (undetermined period after the 6th century): the Roman road that went through the Hercules' Gates is abandoned and destroyed; there is a layer of hard-packed earth with pebbles 30-70 cm above the Roman road (path); construction of the building with the mortar floor above the part of the road (walls E and F); construction of the residential complex leaning on the town walls (walls G, I and J); some construction activity above remains of the ruined urbane villa (stone plates H).

11. The extension of the cemetery (7th – 18th century): the extension of the Christian cemetery over the abandoned road, over the entire slope of the hill above the Hercules' Gates.

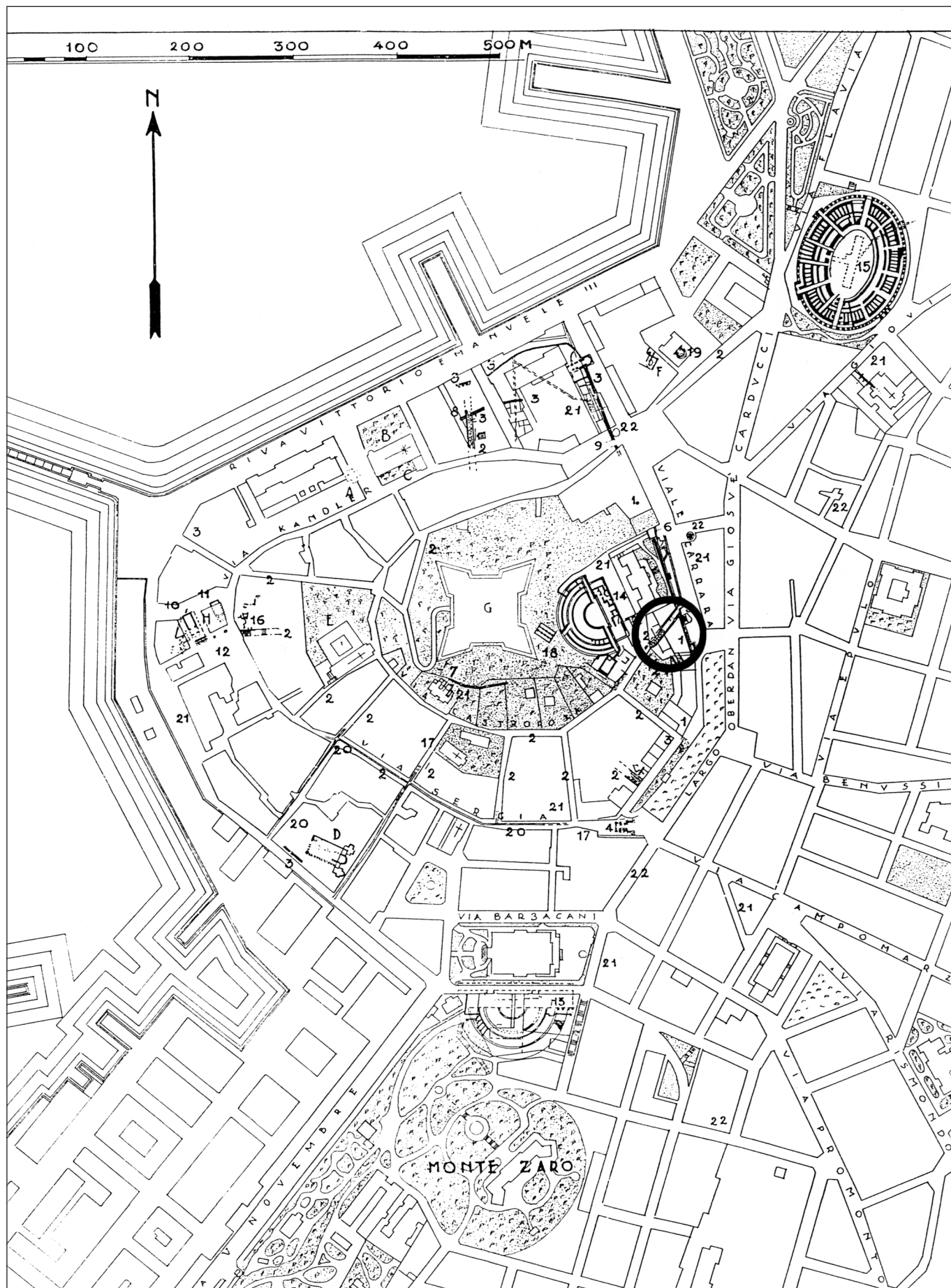
12. The period of the Austrian rule (1814 – 1918): the discovery of the Hercules' Gates in 1816; demolition of the town walls around the Hercules' Gates in 1857 – 1858 and construction of the slanted rampart; construction of the staircase, terrace with the cellar beneath it, and the restaurant building with adjunct buildings on the northern side of the lot, inside the Hercules' Gates (1900 - 1902); excavations in front of the Hercules' Gates in 1913.

13. The period of the Italian rule (1918 – 1945): the demolition of the Austrian building on the northern side of the lot and construction of a new one in the same place;

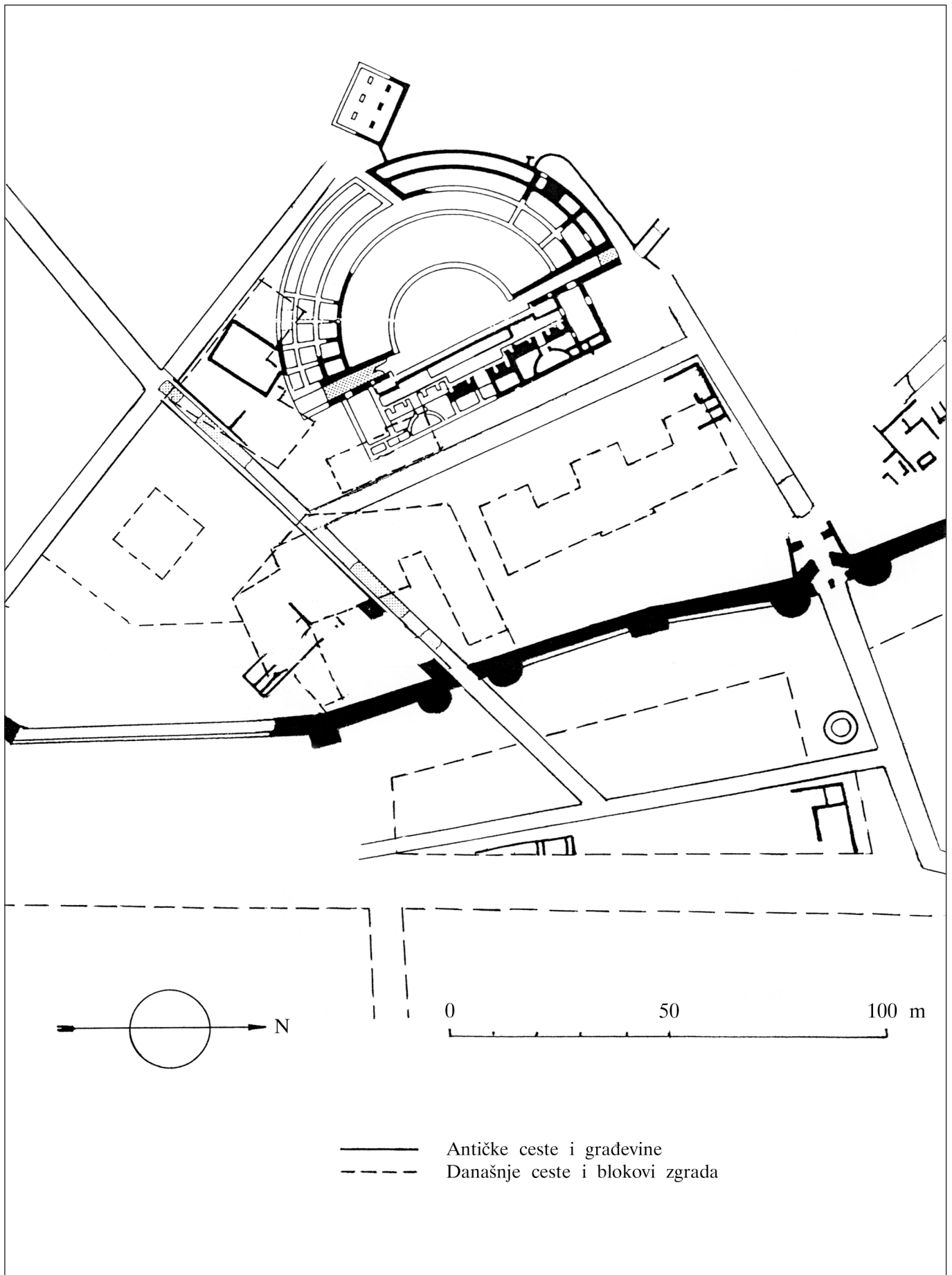
excavations at the Hercules' Gates in 1932 – 1933, 1935 and 1939; demolition of the Austrian rampart and discovery of the town walls; construction of the underground shelter in the southern part of the lot.

14. Croatian period (after 1945): construction of the dry stone support wall on the western side of the lot (around 1950); construction of the building on the southern side of the lot (1972); excavation and conservation of the Hercules' Gates and the town walls in the process of extension and reconstruction of the building of the Italian Union in Pula (1997 – 1999).

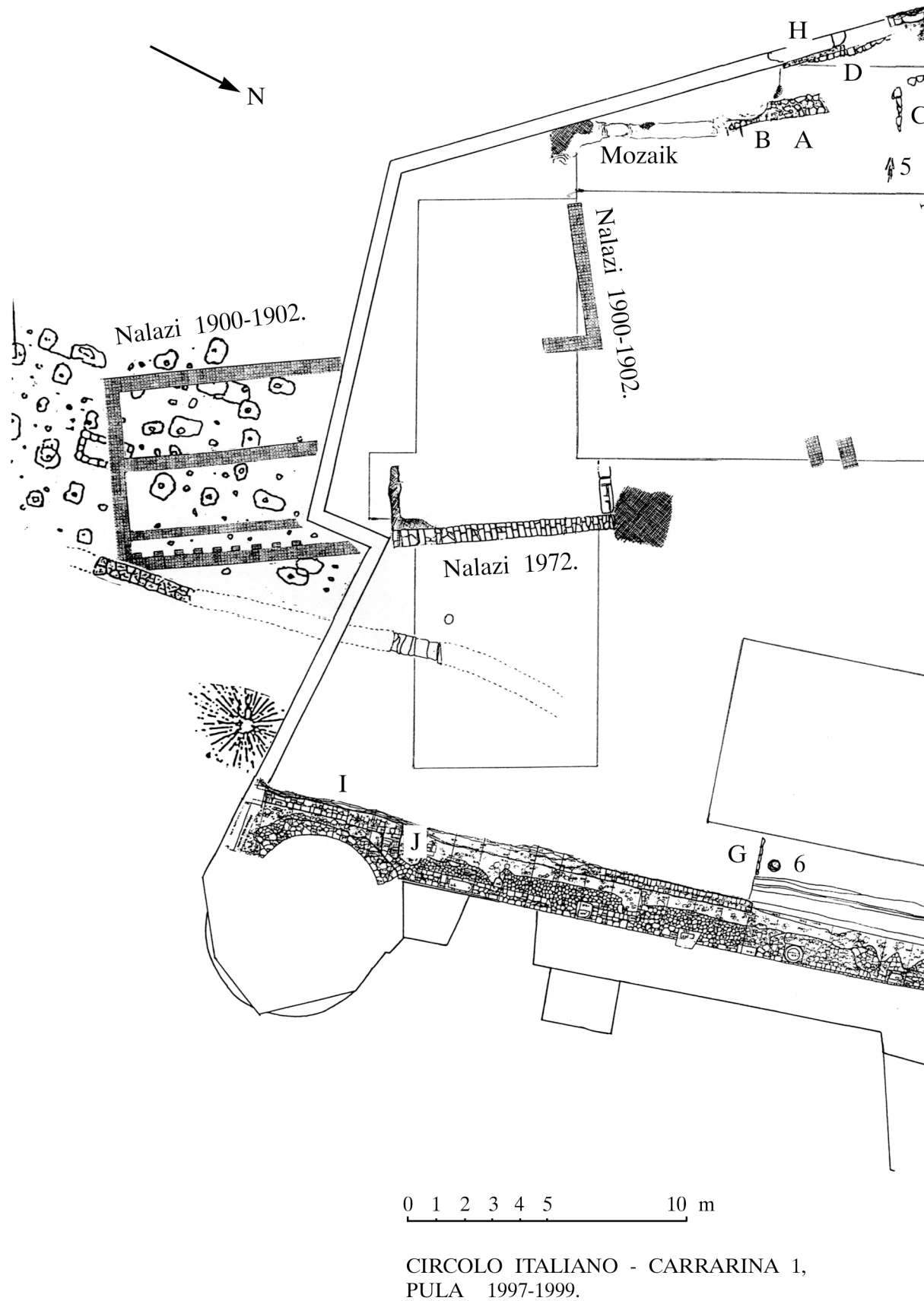
Translated by H. Potrebica

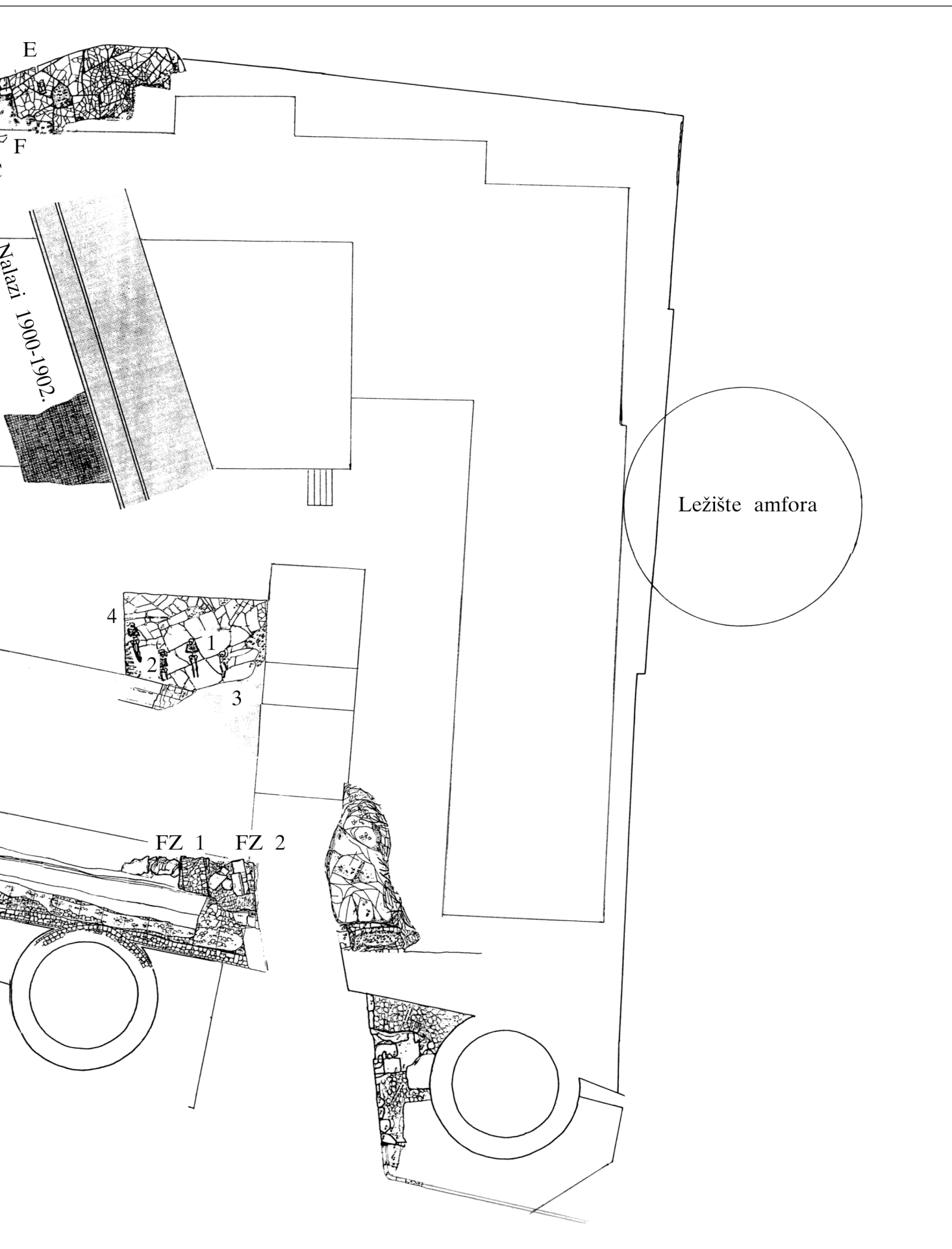
Crtež 1. Smještaj sjedišta Zajednice Talijana u Puli

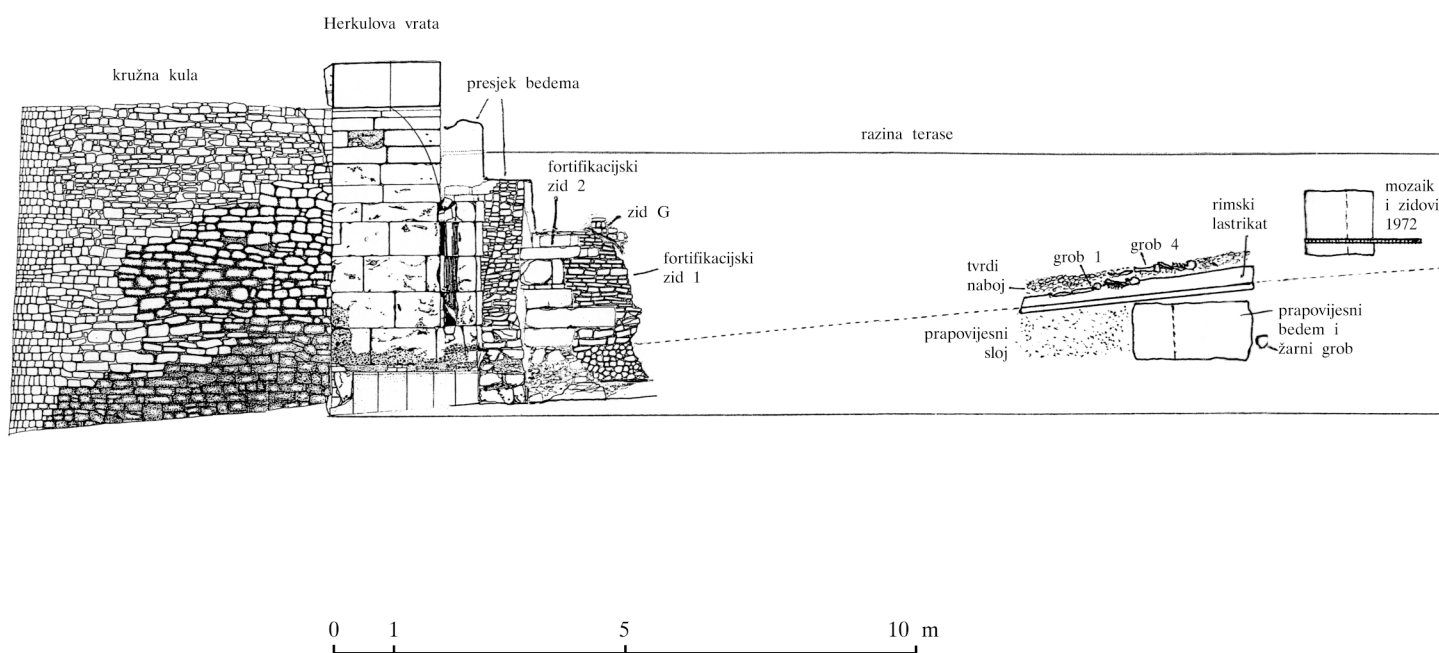

Crtež 2. Antičke komunikacije u području Herkulovih vrata

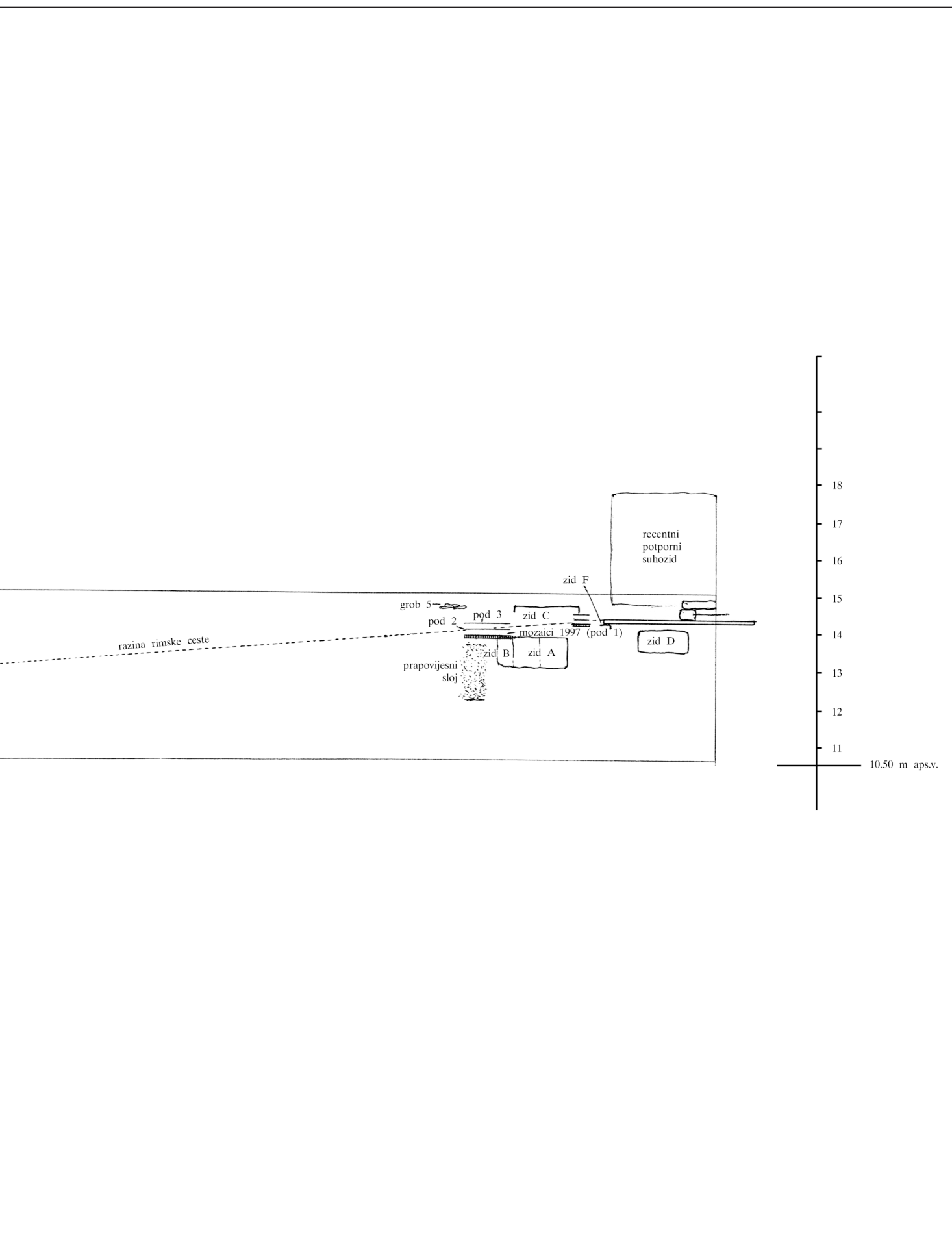
Crtež 3. Tlocrt područja istraženog 1997.-1998.

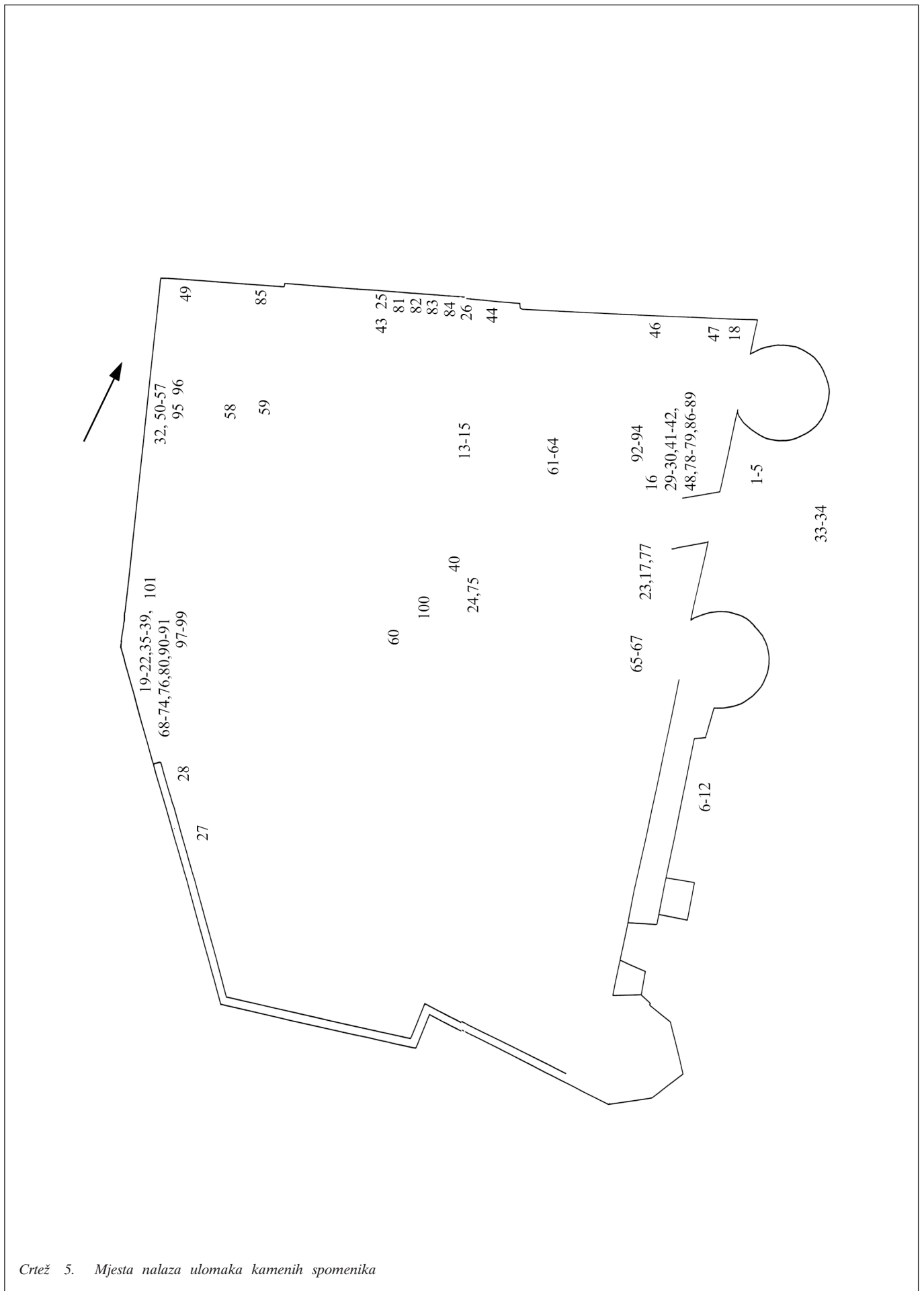

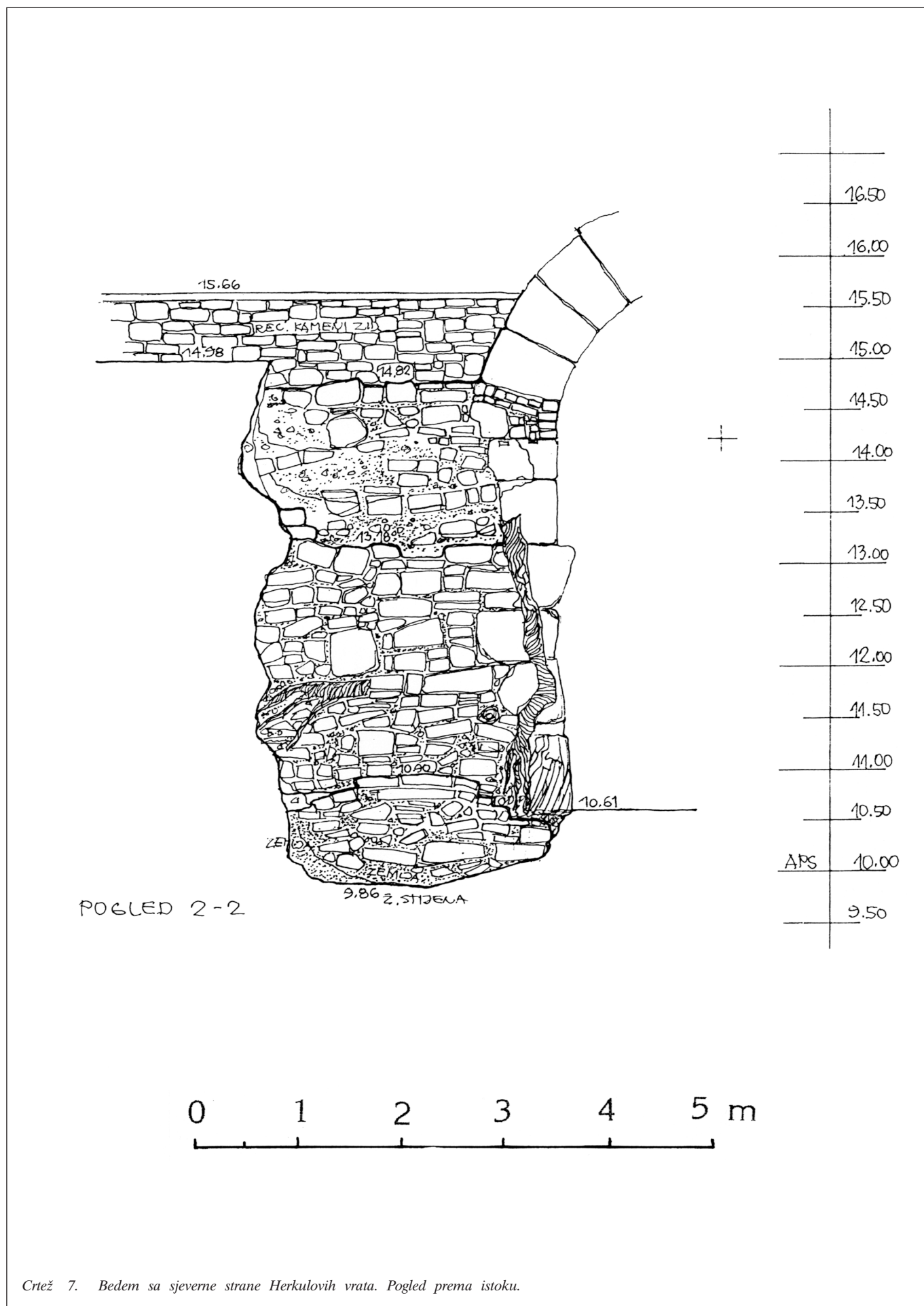
PRESJEK KROZ HERKULOVA VRATA POGLED PREMA JUGU

Crtež 4. Presjek područja istraženog 1997.-1998. Pogled prema jugu.

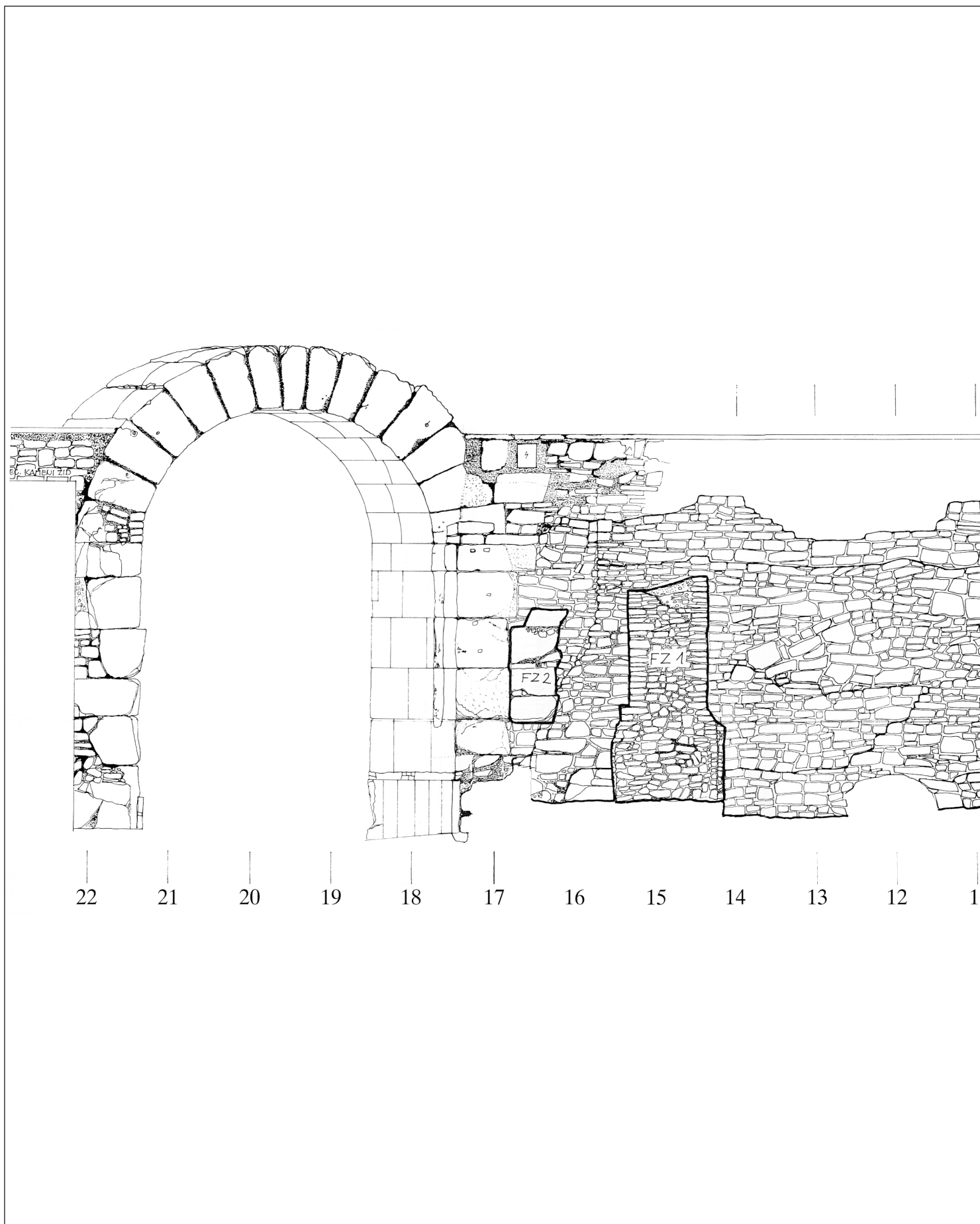

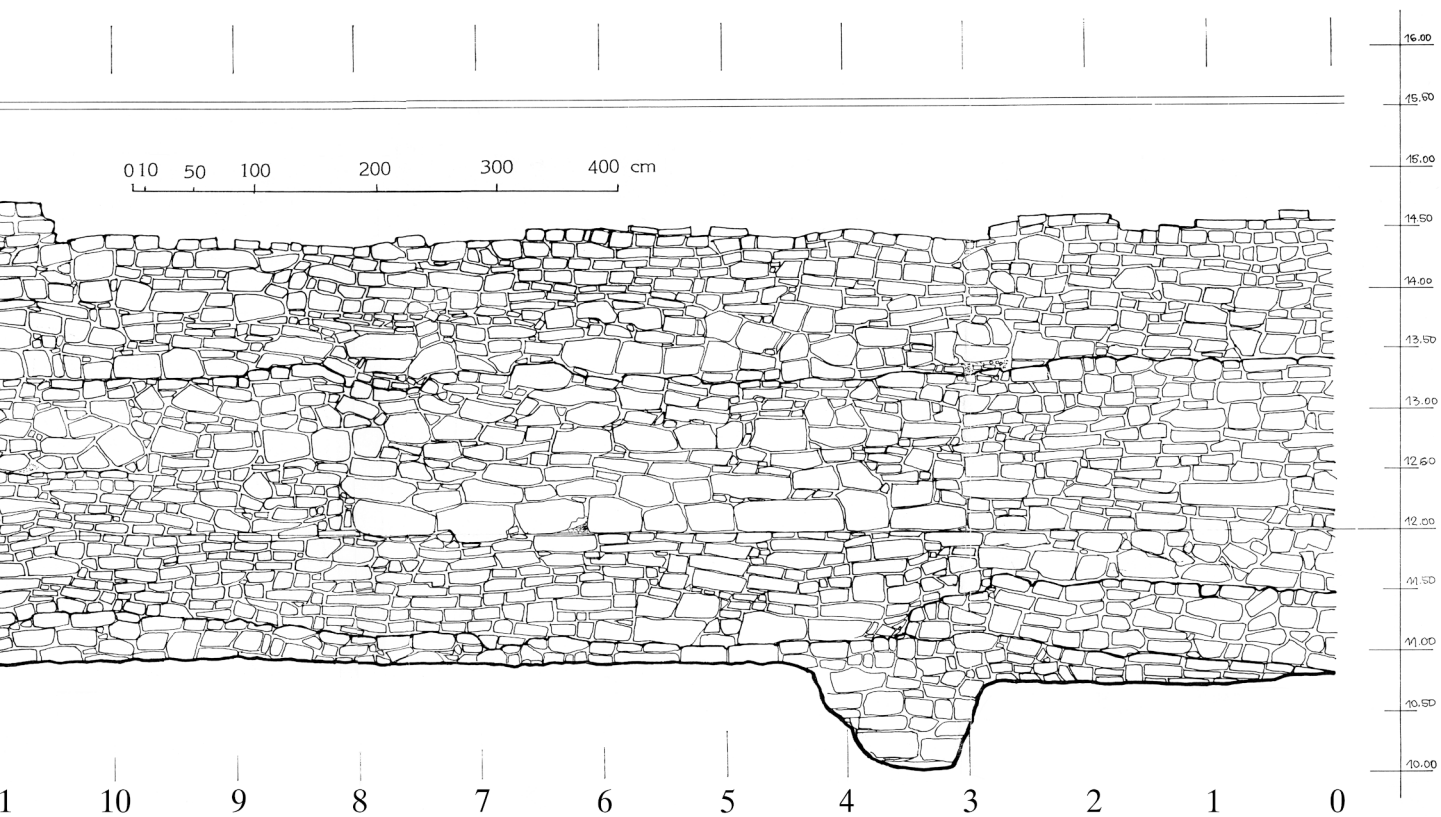
Crtež 5. Mjesta nalaza ulomaka kamenih spomenika

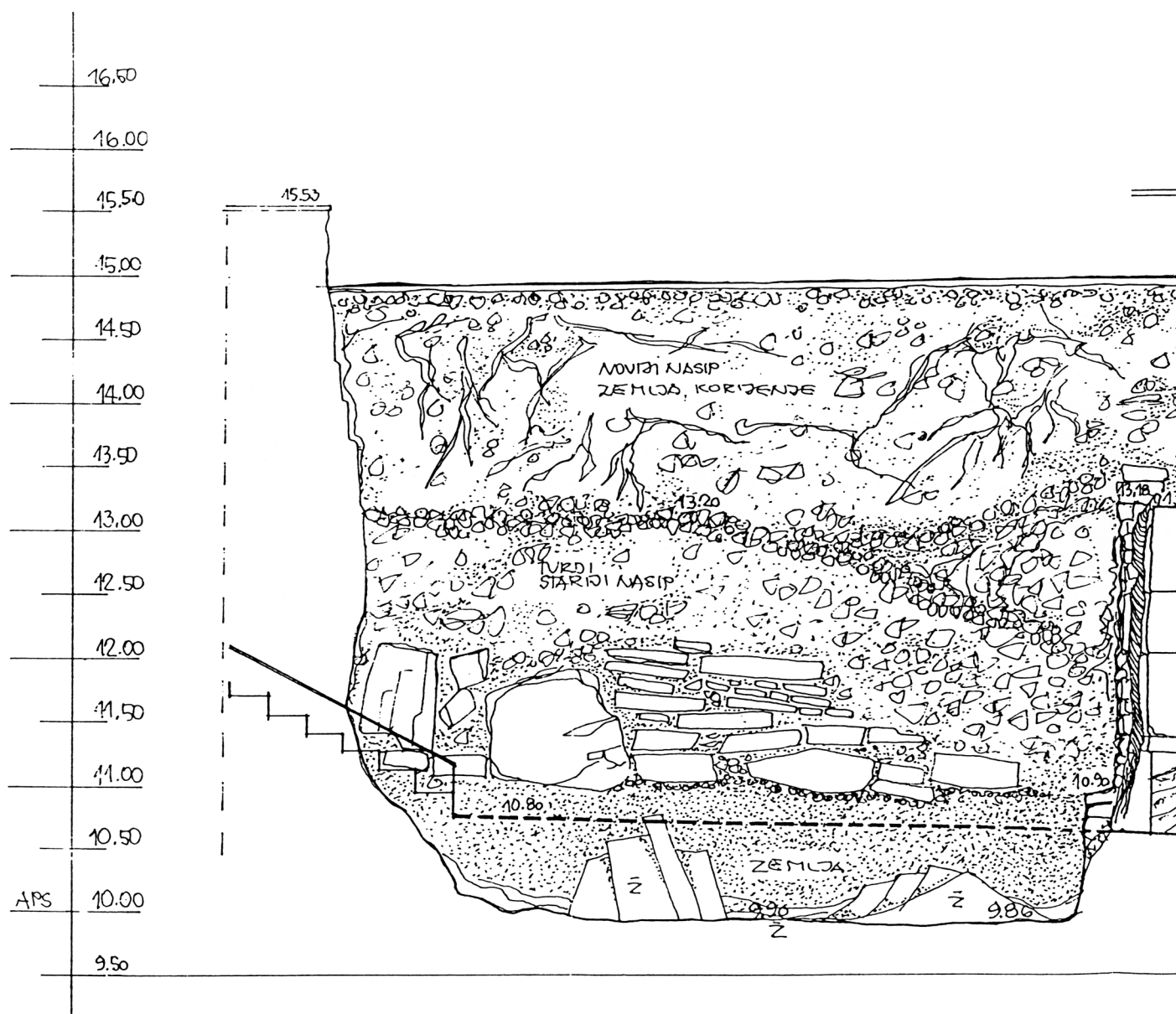

Crtelj 7. Bedem sa sjeverne strane Herkulovih vrata. Pogled prema istoku.

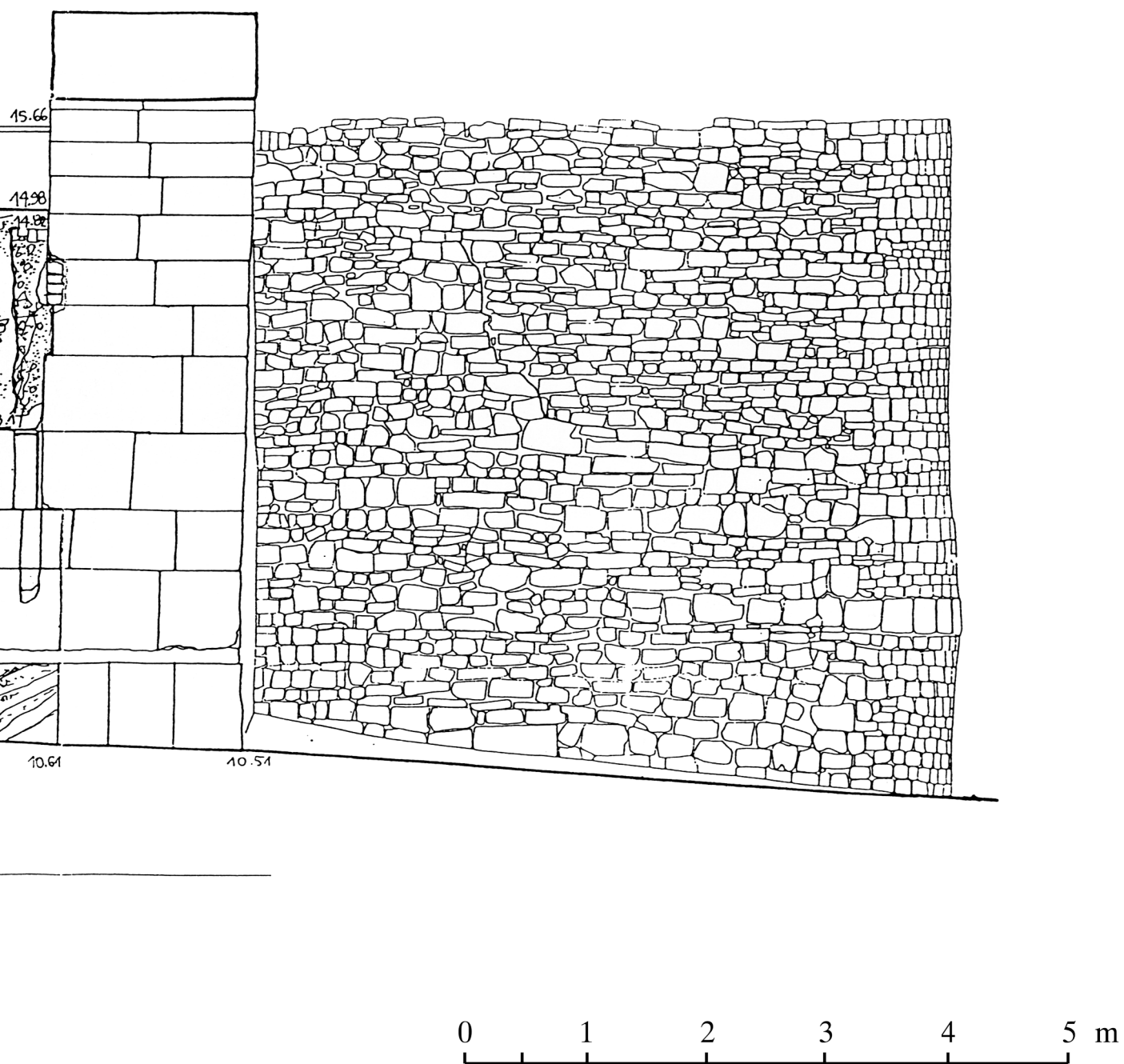

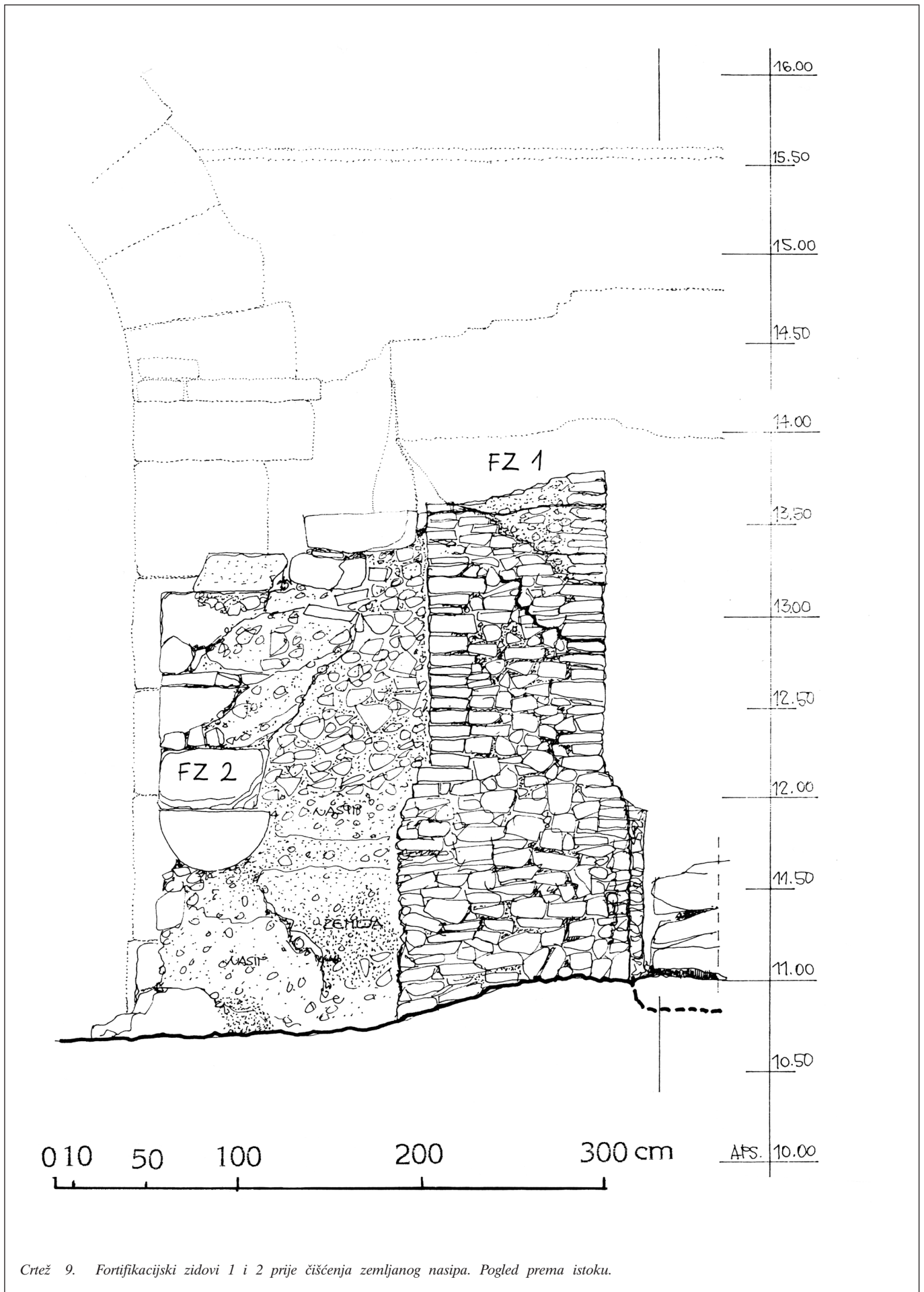
Crtež 6. Herkulova vrata i gradski bedem. Pogled prema istoku.

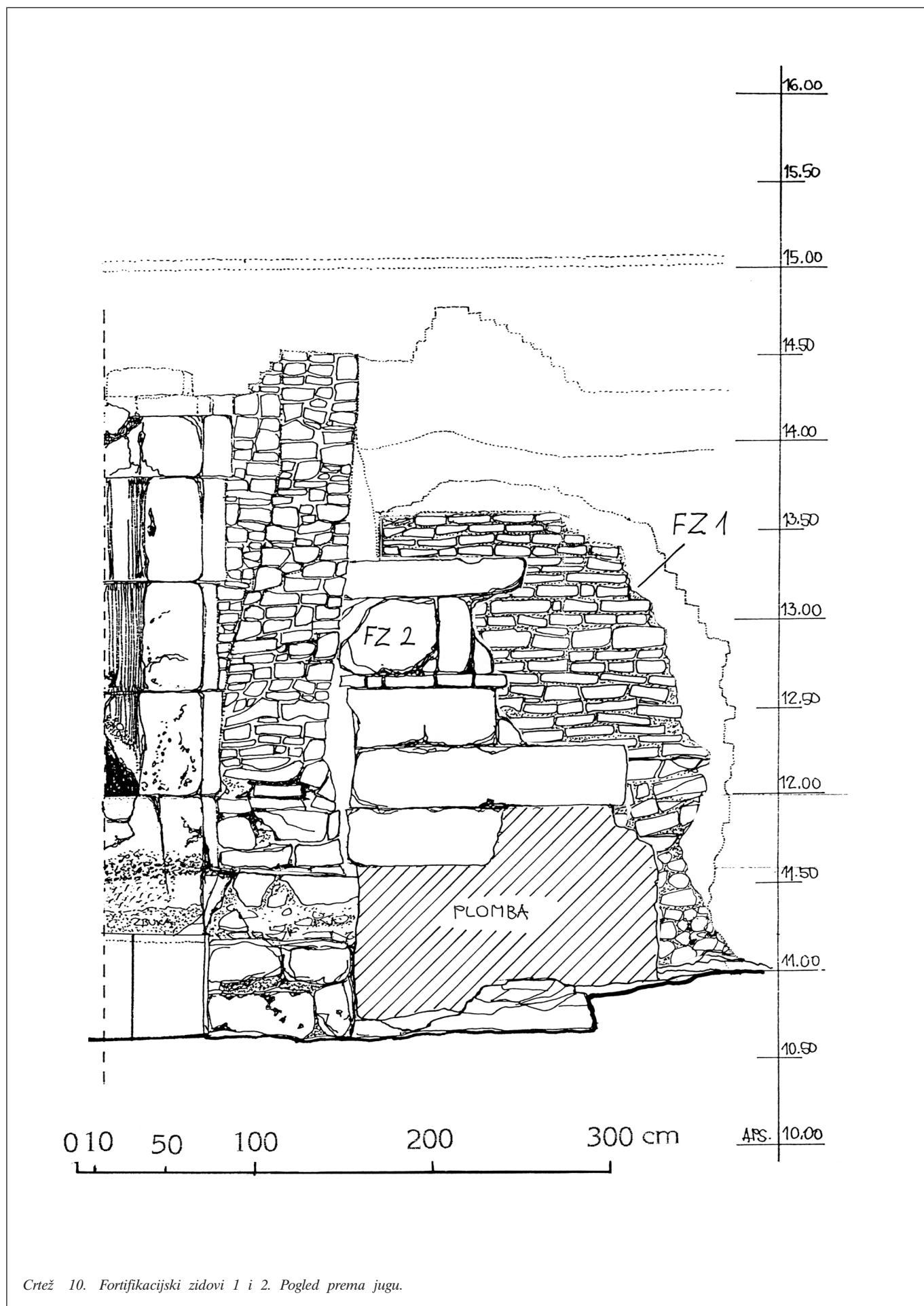

Cртеž 8. Presjek iskopa sa sjeverne strane Herkulovih vrata. Pogled prema sjeveru.

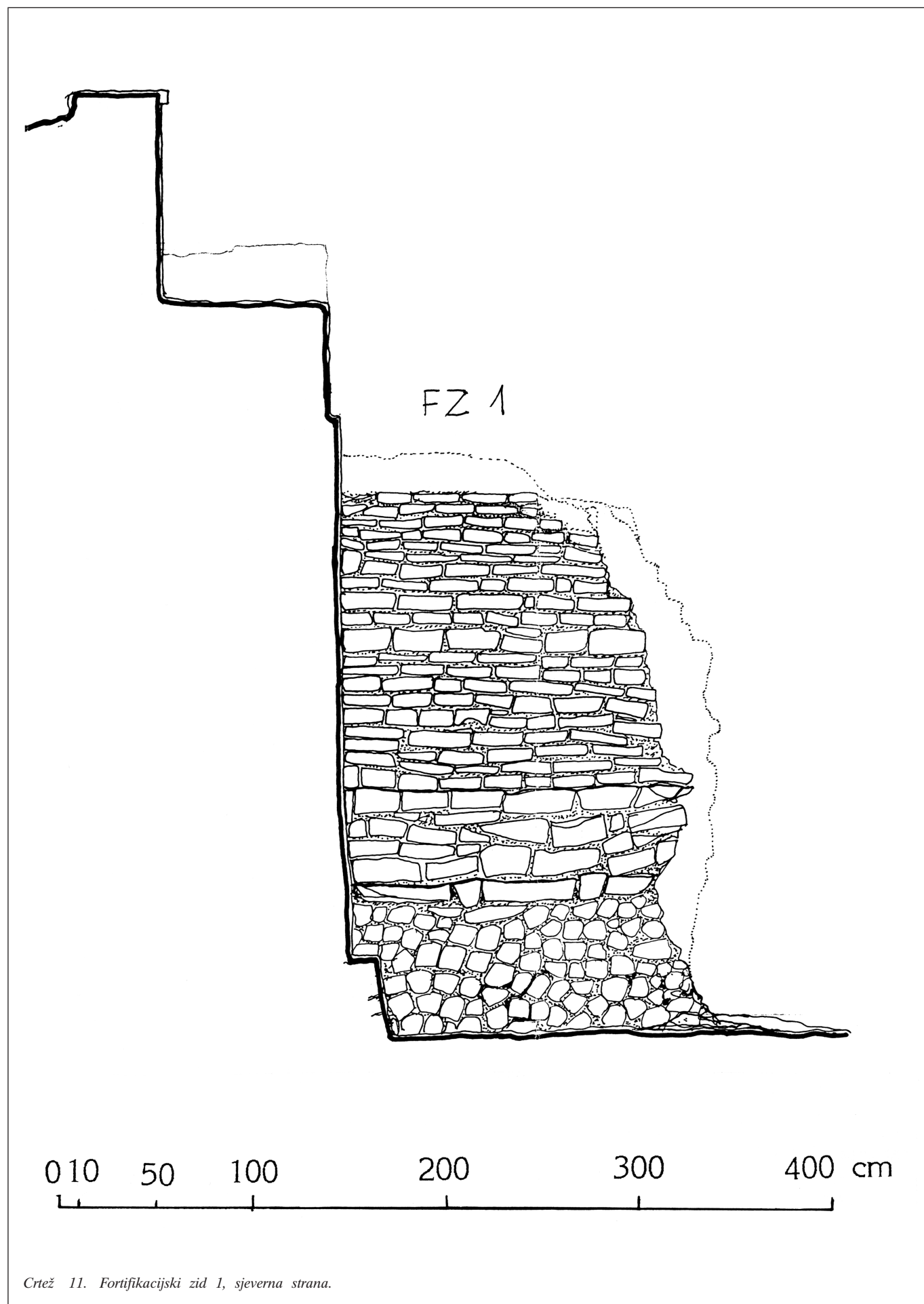

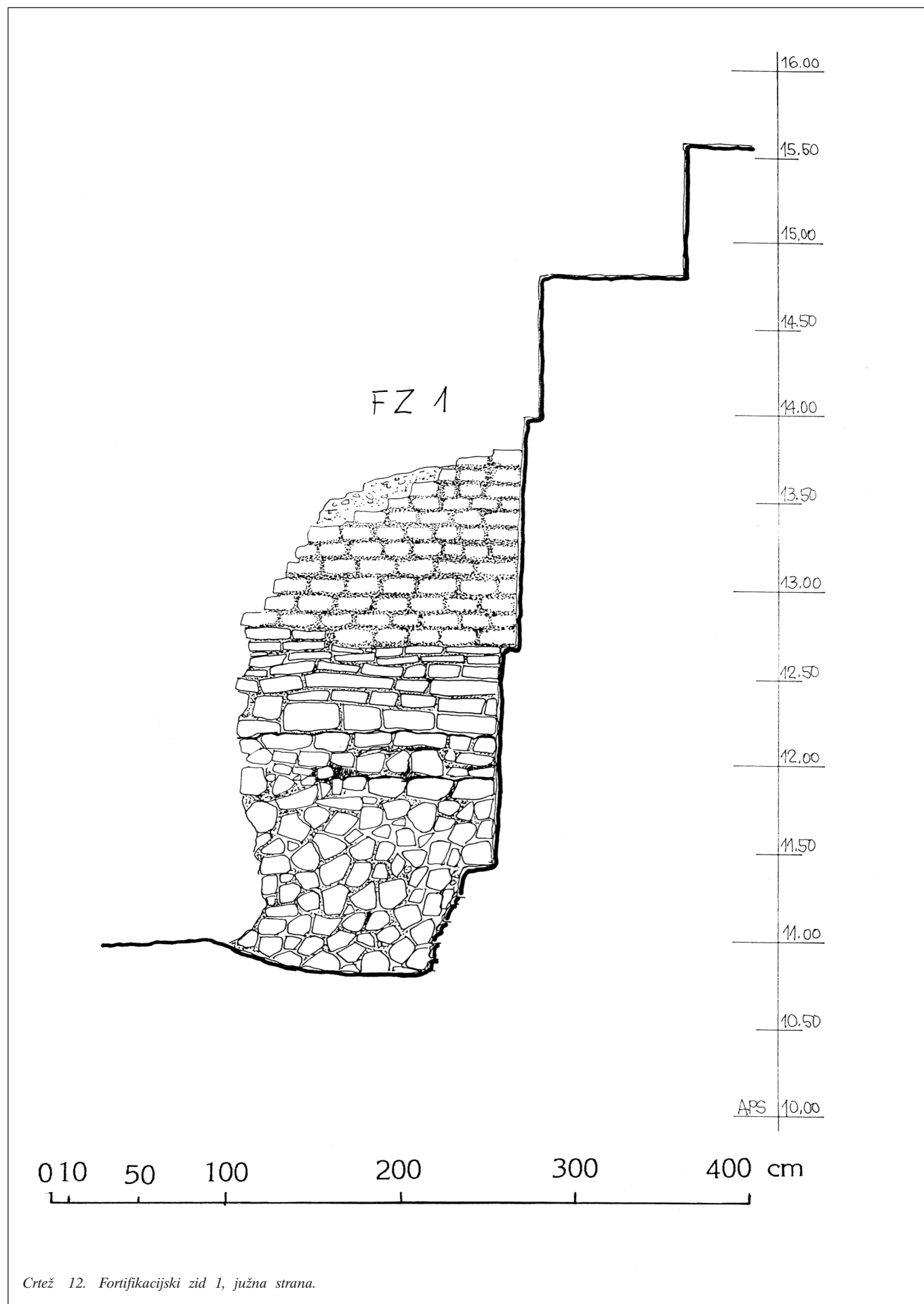
Crtelj 9. Fortifikacijski zidovi 1 i 2 prije čišćenja zemljanog nasipa. Pogled prema istoku.

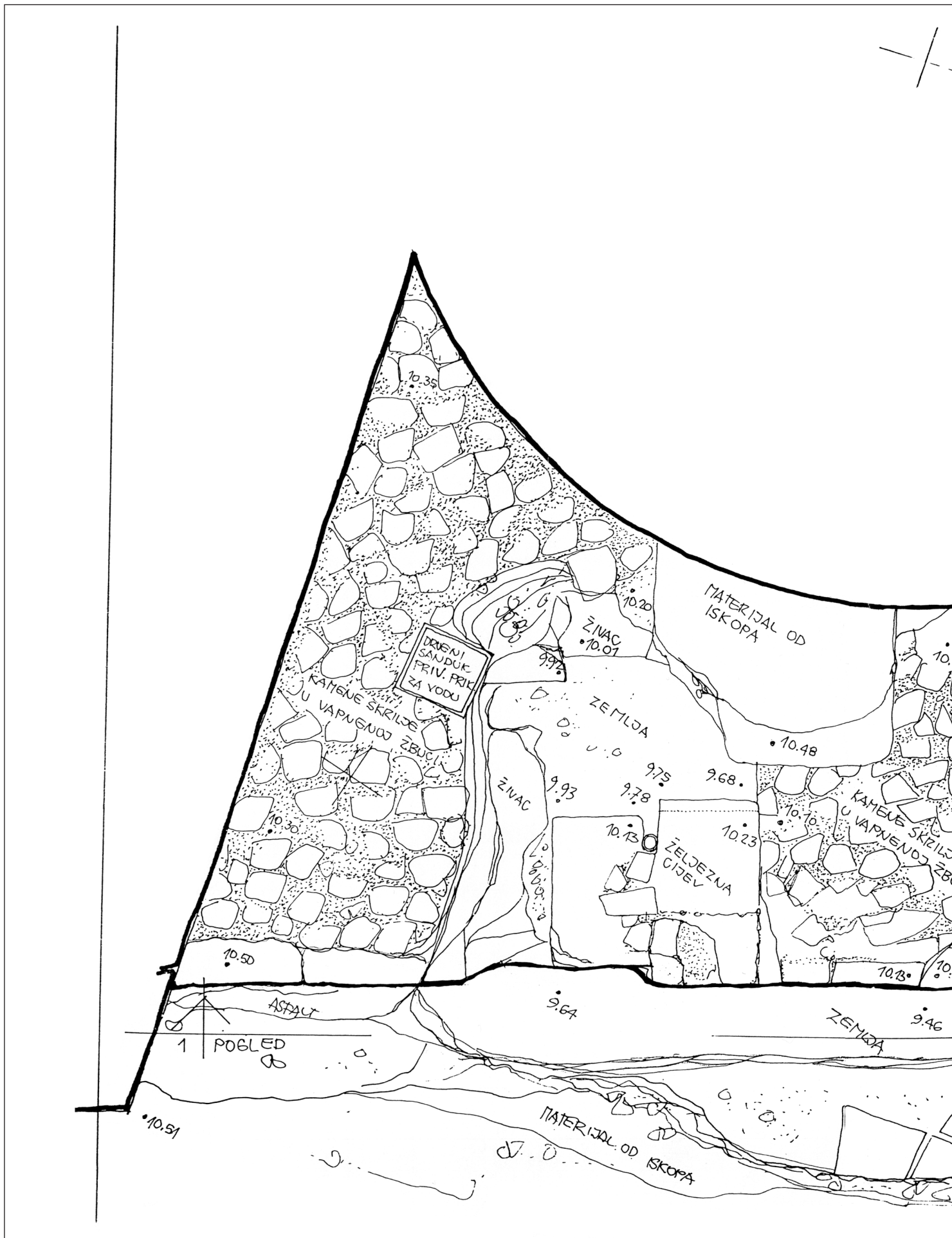

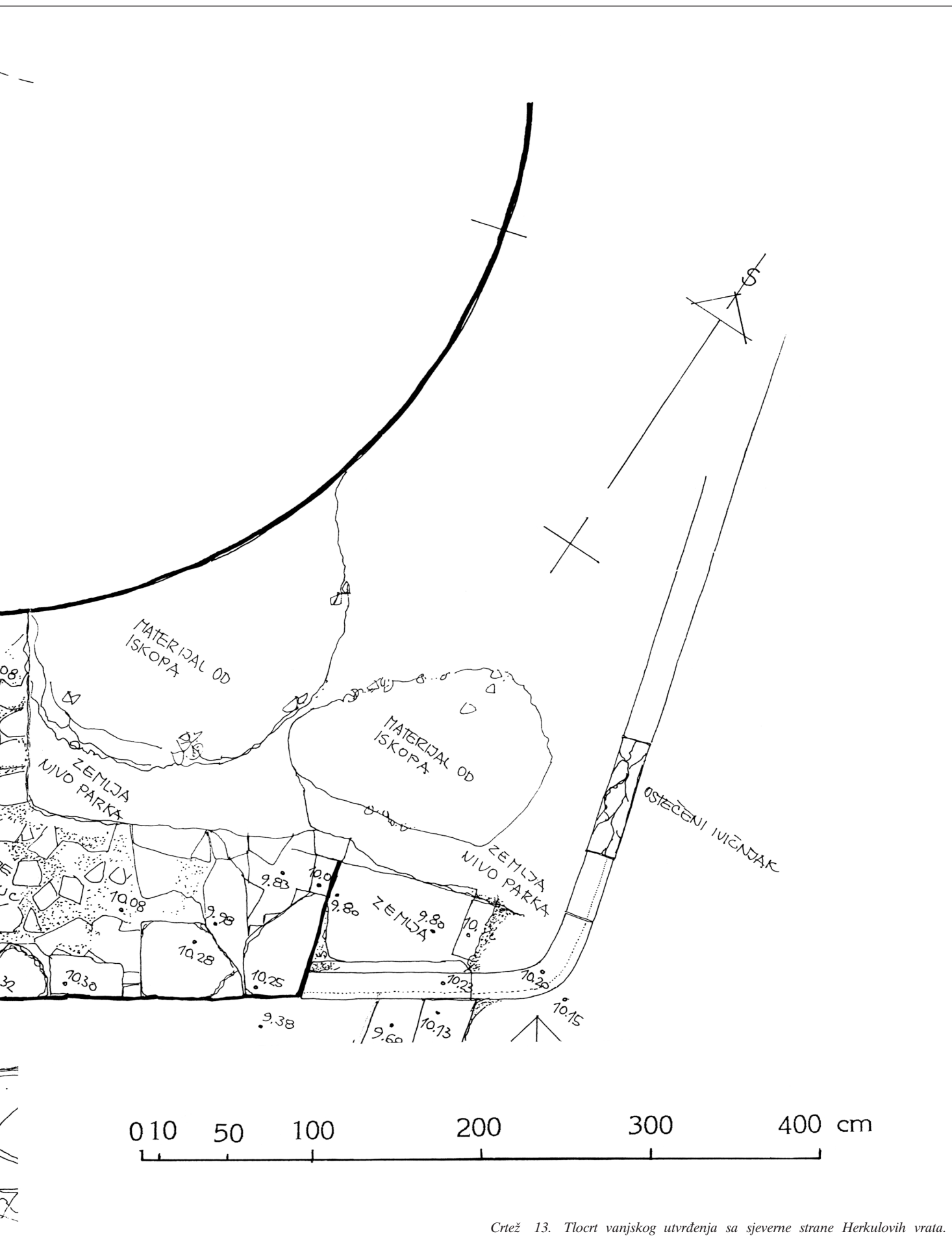
Ctež 10. Fortifikacijski zidovi 1 i 2. Pogled prema jugu.

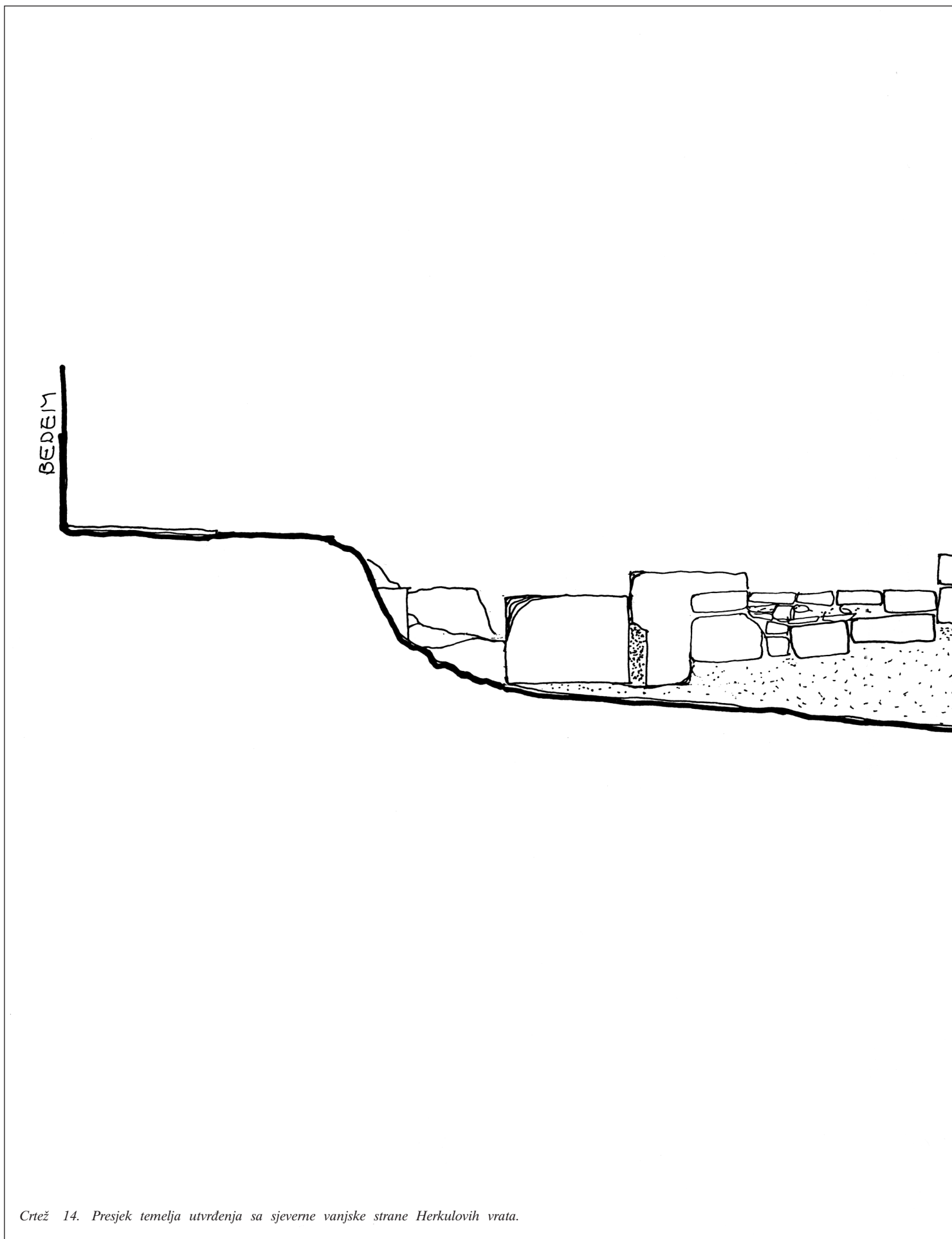
Ctež 11. Fortifikacijski zid 1, sjeverna strana.

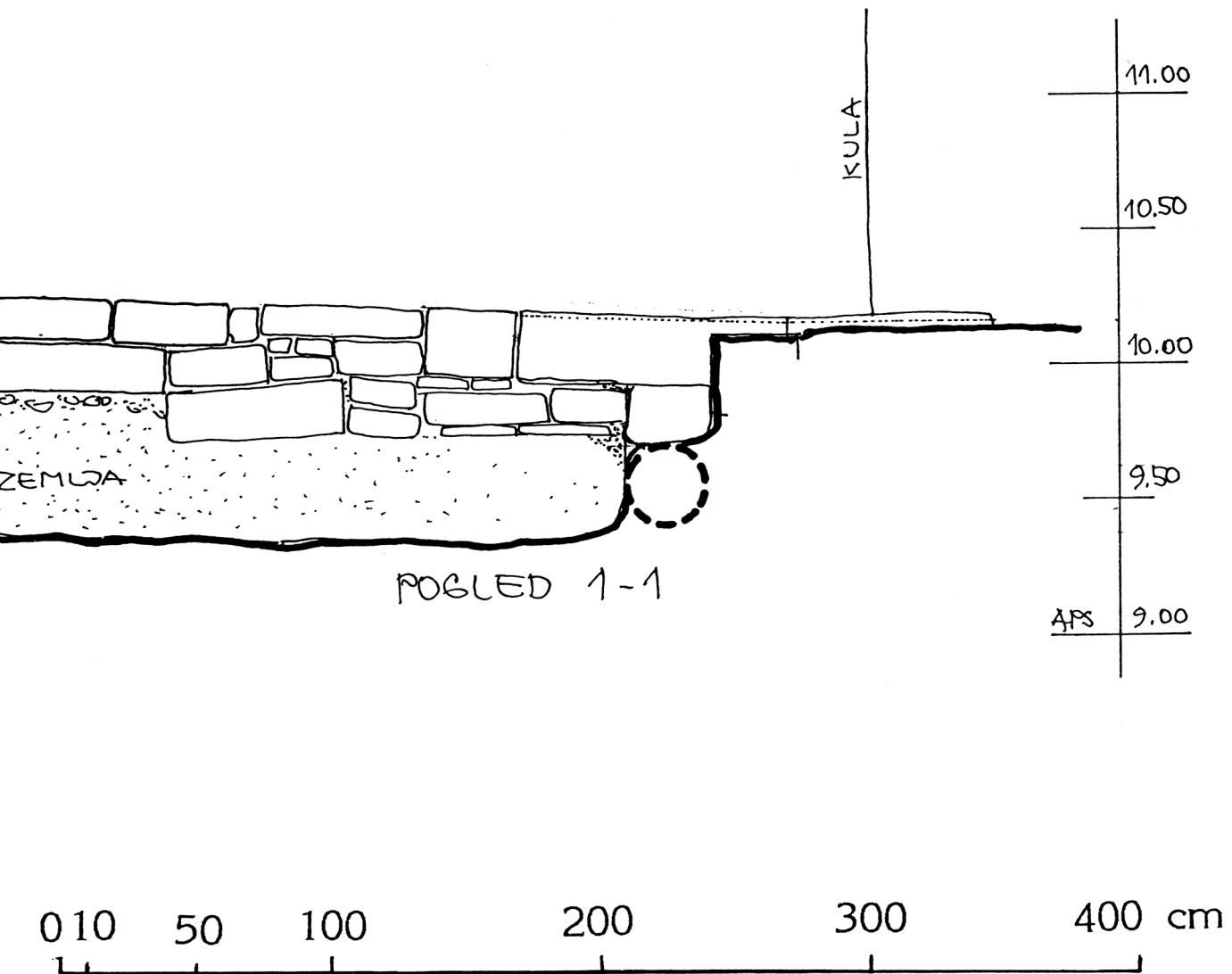

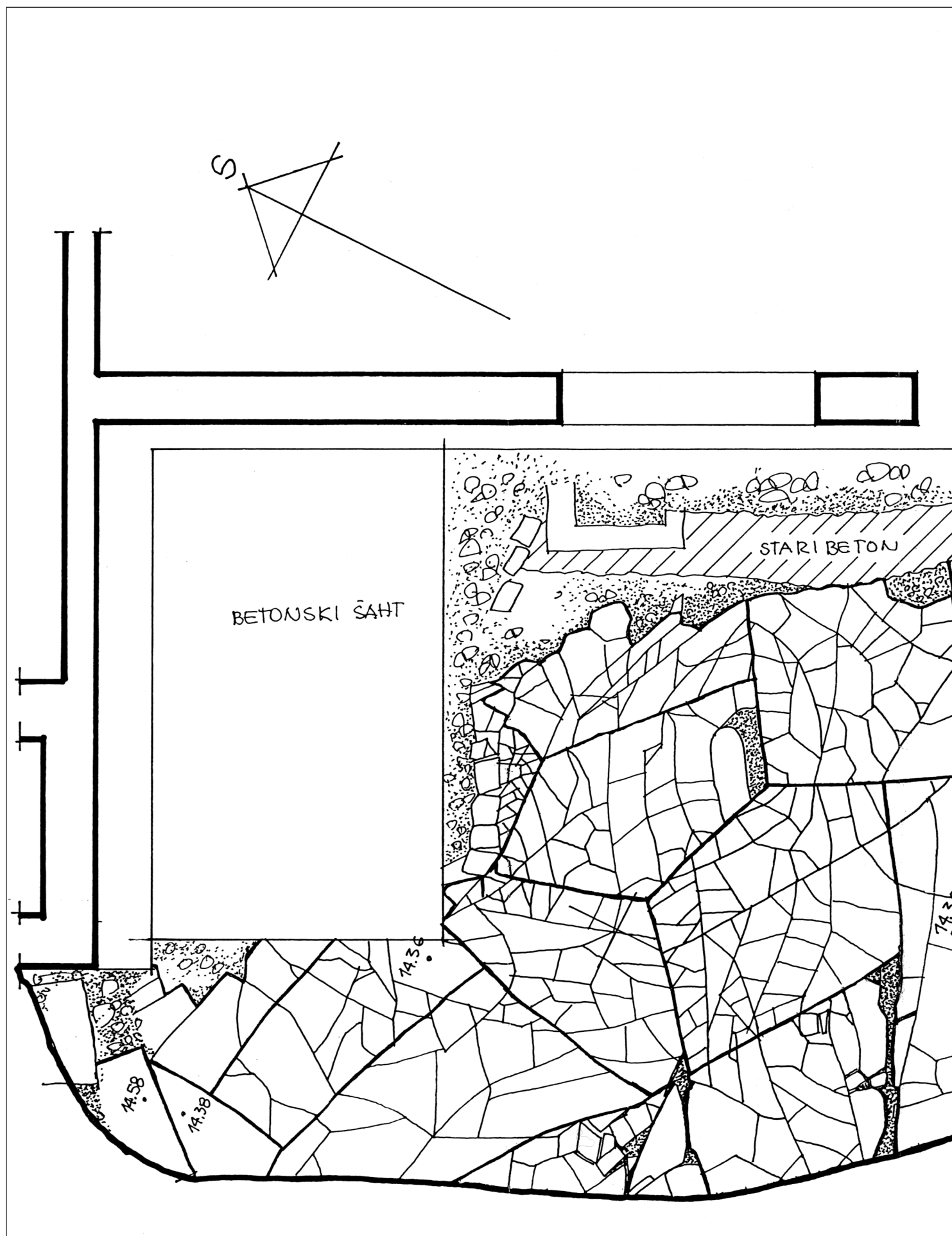

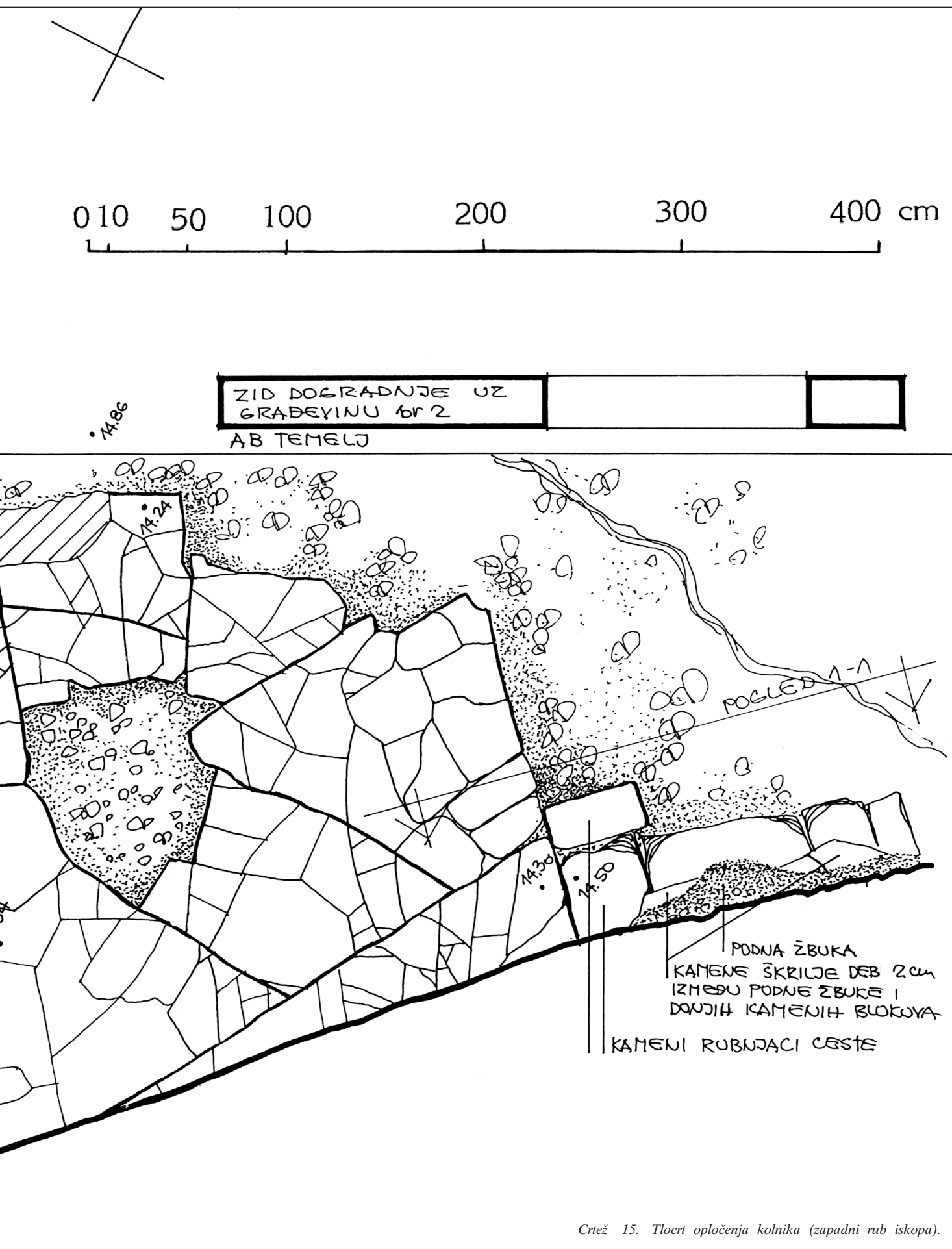
Crtež 13. Tlocrt vanjskog utvrđenja sa sjeverne strane Herkulovih vrata.

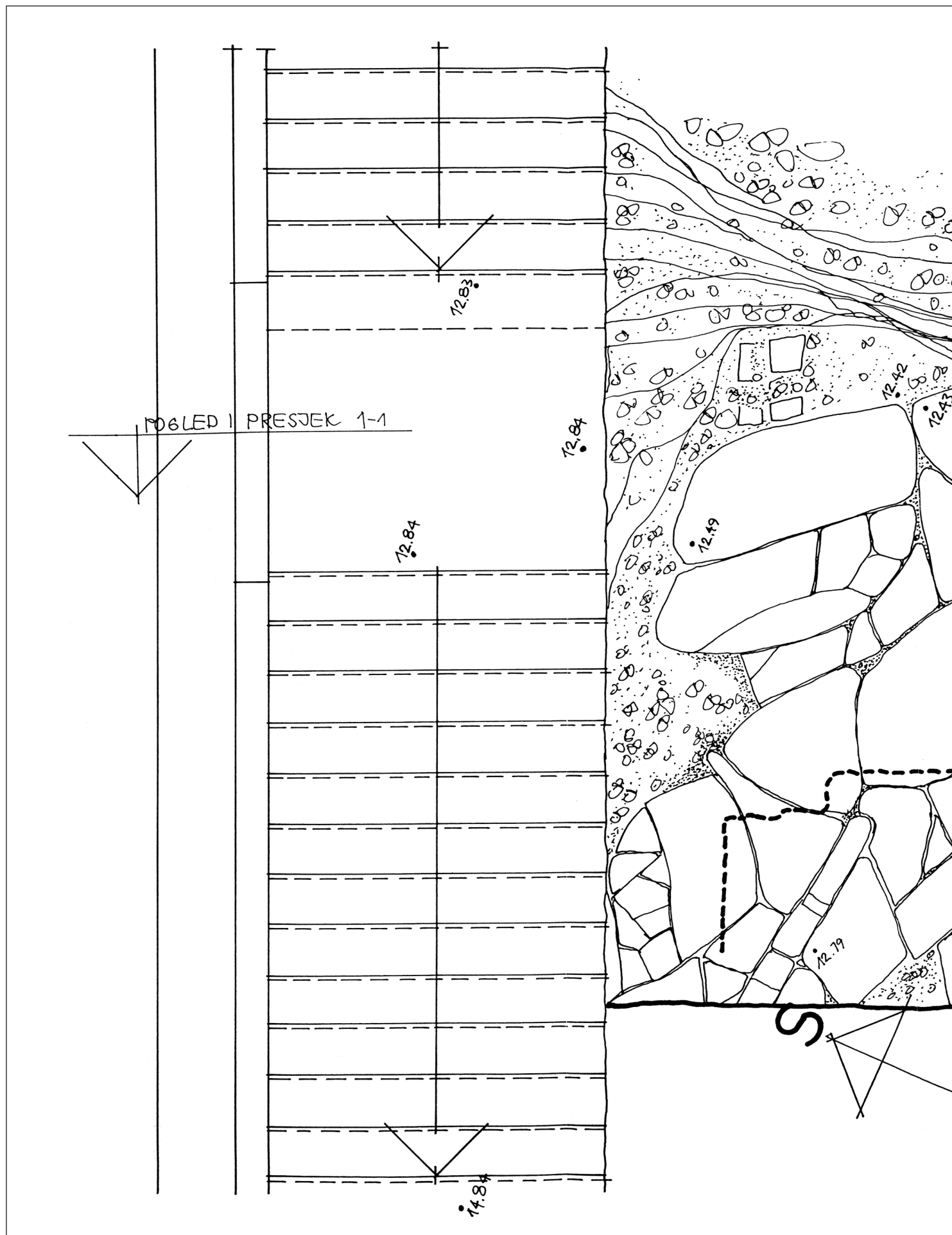

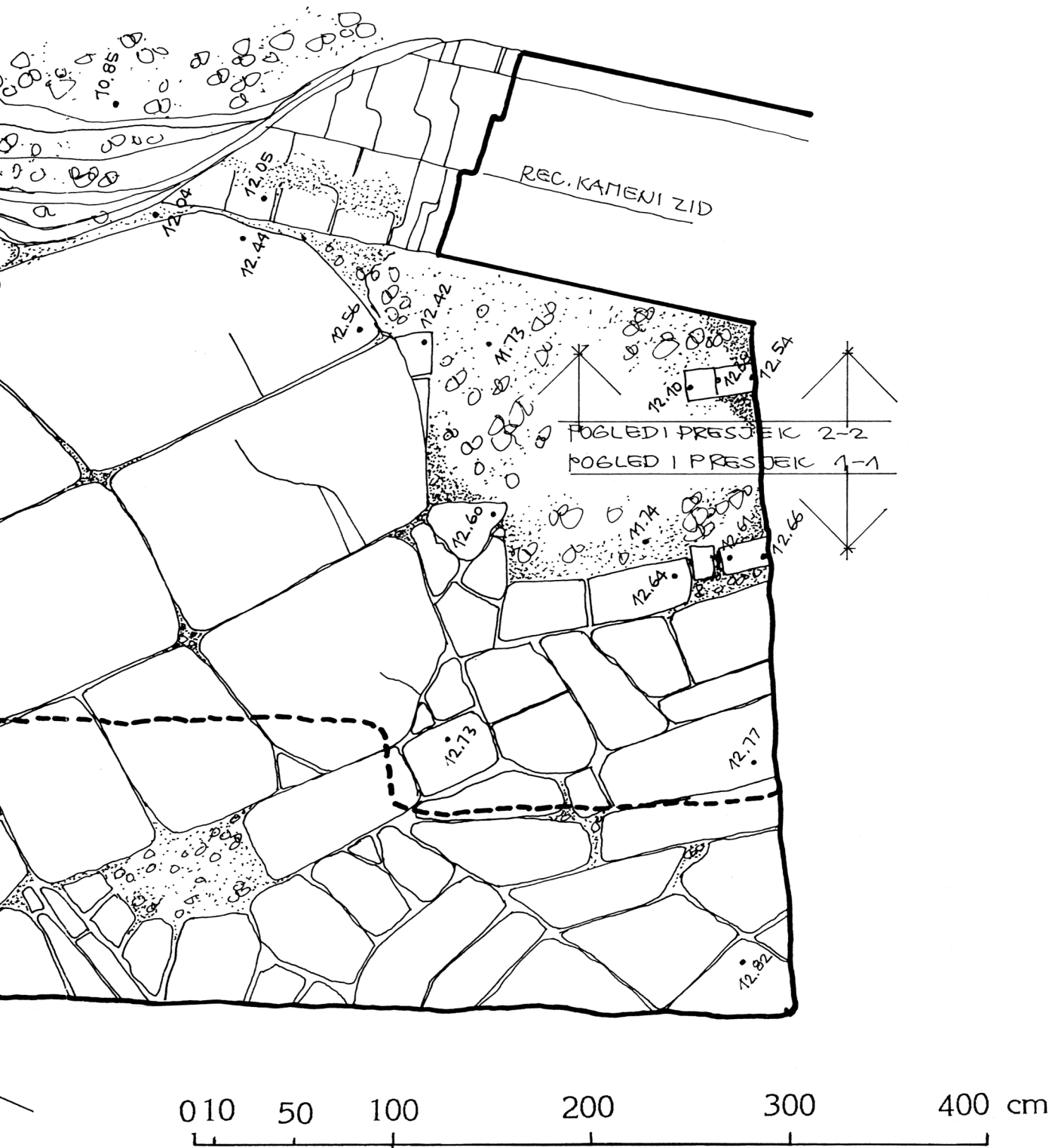
Crtž 14. Presjek temelja utvrđenja sa sjeverne vanjske strane Herkulovih vrata.

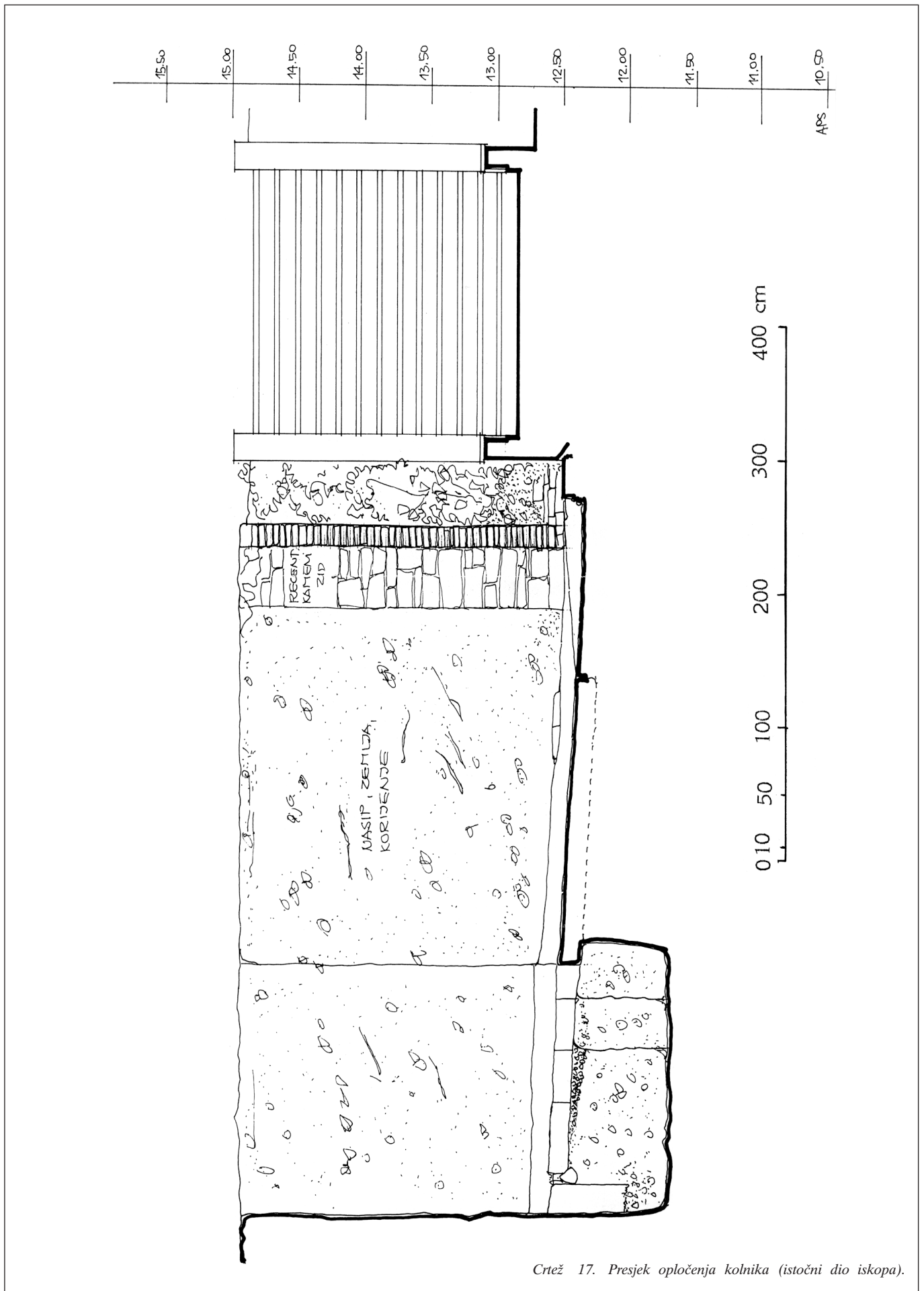

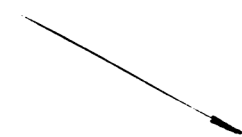
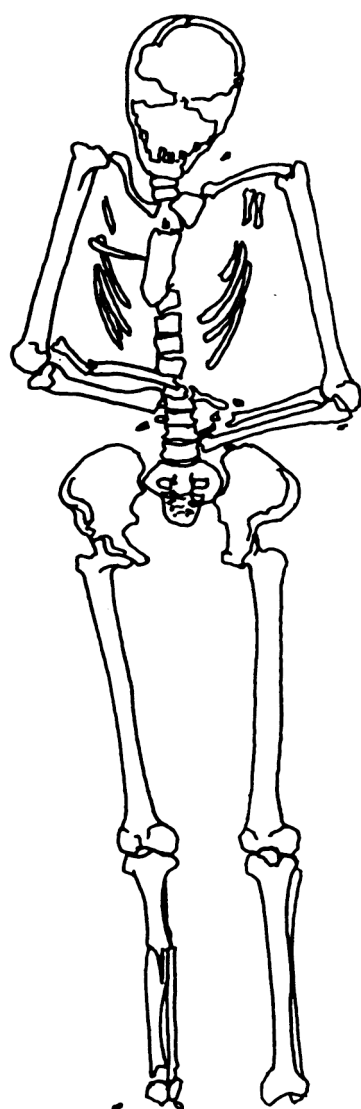

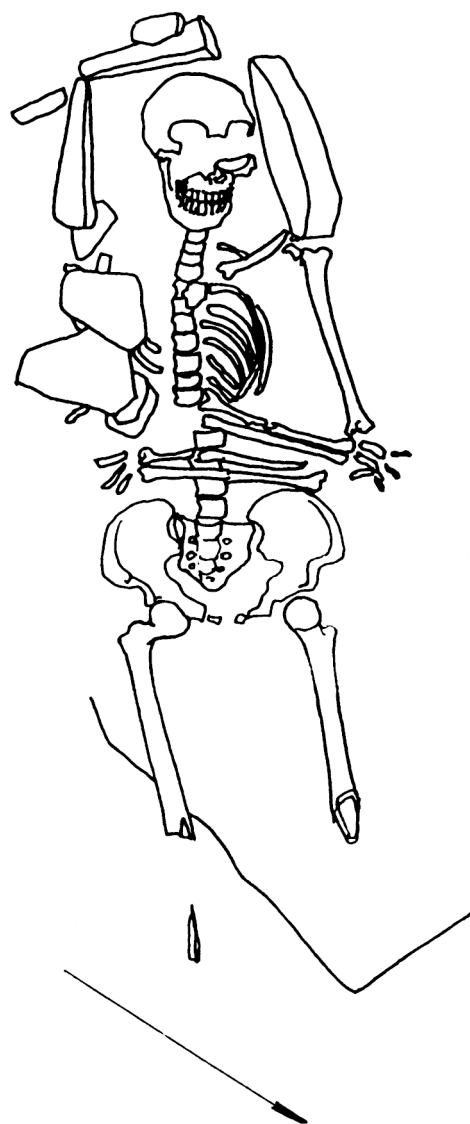
Crtež 16. Tlocrt opločenja kolnika (istočni dio iskopa).

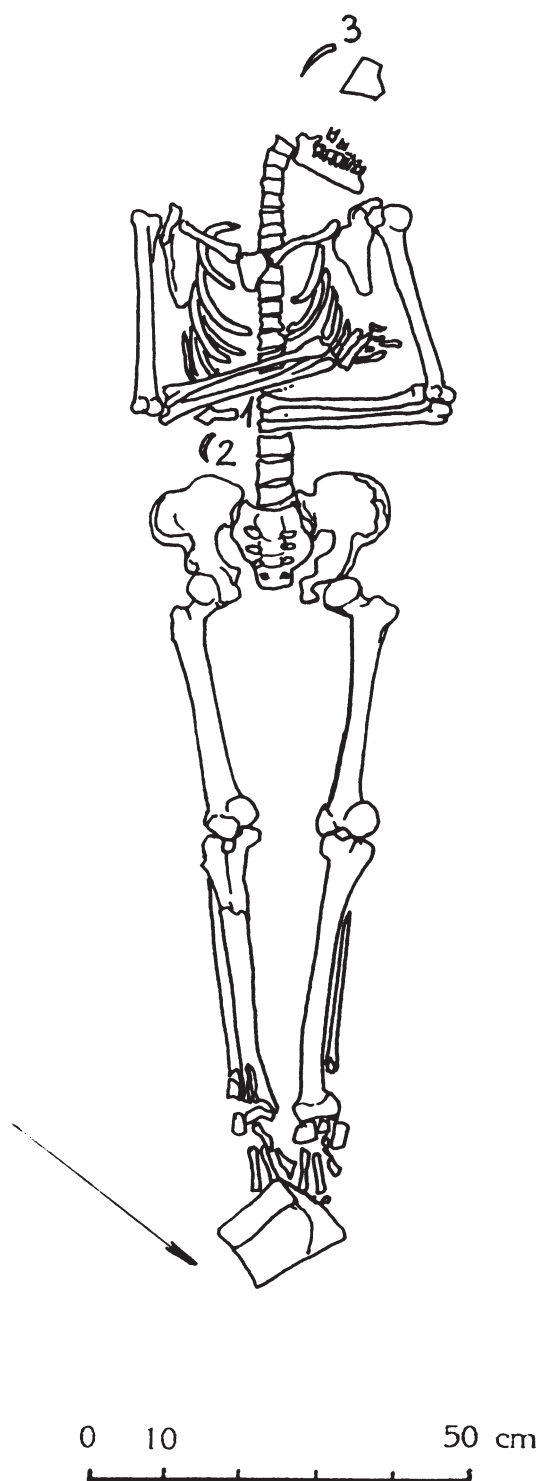
0 10 50 cm

Cртеž 18. Grob 1

0 10 50 cm

Cртеж 19. Grob 2

Crtež 20. Grob 4